
המאבק נגד השיבה לאיבריה בפזורה הספרדית

Author(s): יוסף קפלן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ט (תשנ"ט), pp. 65-100

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70033804>

Accessed: 29/11/2011 07:56

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

המאבק נגד השיבה לאיפריה בפזורה הספרדית*

מאת יוסף קפלן

א. תפקידם של טקסי ההוקעה ובקשות המחילה

חרמות ונידויים הפכו לחיזיון נפוץ בקהילות הפזורה הספרדית המערבית בראשית העת החדשה. התופעה הגיעה לממדים עצומים באמסטרדם, ובין השנים 1623–1789 הוחרמו שם שבעים ושבעה גברים ונשים. אם לשפוט לפי הידוע לנו על העדה הספרדית בהמבורג, בתקופה הקצרה יחסית שממנה נותרו פנקסי הקהילה, היה מספר המוחרמים בה גבוה אף יותר: ארבעים ואחד מקרים בין השנים 1652–1681¹! אמנם, קברניטי עדות הספרדים בליוורנו ובלונדון היו זהירים יותר בהפעלת עונש חמור זה, אך גם הם השתמשו בו כאמצעי הרתעה עיקרי נגד פורקי עול המשמעת הקהילתית.² הדברים לא היו שונים בקהילה הספרדית בבורדו במהלך

* תודתי נתונה לידידי א' הורוביץ וק' סטאו, שהואילו לקרוא גירסה ראשונה של מאמר זה והעירו לי הערות מועילות.

1 H. Méchoulán, 'Le "Herem" à Amsterdam et l'excommunication de Spinoza', *Cahiers Spinoza*, III (1979–1980), pp. 117–134; Y. Kaplan, 'The Social Functions of the "Herem" in the Portuguese Jewish Community of Amsterdam in the Seventeenth Century', *Dutch Jewish History*, [I], ed. J. Michman, Jerusalem 1984, pp. 111–155; idem, 'Deviance and Excommunication in the Eighteenth Century: A Chapter in the Social History of the Sephardi Community of Amsterdam', *ibid.*, III, ed. J. Michman, Assen 1993, pp. 103–115. באמסטרדם בשלהי המאה הי"ז, גלות אחר גולה. מחקרים בתולדות עם ישראל מוגשים לפרופסור חיים ביינארט למלאות לו שבעים שנה, בעריכת א' מירסקי, א' גרוסמן ו' קפלן, 'ירושלים תשמ"ח', עמ' 540–517. על החרמות בקהילה הספרדית בהמבורג ראה: idem, 'The Place of Herem in the Sefardic Community of Hamburg during the Seventeenth Century', *Die Sefarden in Hamburg. Zur Geschichte einer Minderheit*, I, eds. M. Studemund-Halévy & P. Koj, Hamburg 1994, pp. 63–88.

2 R. Toaff, 'Statuti e leggi della "Nazione ebrea" di Livorno, I. Gli statuti del 1655', *Rassegna Mensile di Israel [=RMI]*, XXXIV (1968), pp. 1–51; idem, 'Statuti e leggi della "Nazione ebrea" di Livorno, II. La legislazione del 1665 al 1677', *RMI*, XXXVIII (1972), pp. 1–68; idem, *La Nazione ebrea a Livorno e a Pisa (1591–1700)*, Firenze 1990. פיזה משנת 1636, על צורך שהרגישו הפרנסים לבטל תקנות מסוימות שהיו כרוכות בשימוש בנידויים ובחרמות, אשר לא היה בכוח הקהל לאכוף אותן: 'y sobre todo haver algunas apesgadas, las quales tenían penas de niduym y harmot, y no se observan por que el Kahal no las puede comportar'. ואף על פי כן, מכלל תקנות פיזה-ליוורנו מתברר, שהנידוי והחרם היו בגדר עונשים מקובלים שם. אף כי בלונדון מיעטו להחרים לעומת מרכזי הפזורה הספרדית האחרים, מצאתי

[ציין – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה סד (תשנ"ט)]

המאה ה'י"ח.³ ברם, טקסי החרמות והנידויים היו רק חלק מזערי מכלל טקסי ההוקעה הפומביים שנערכו במרכזי הפזורה הספרדית המערבית. הדבר בלט במיוחד באמסטרדם, שבה התנסו עשרות יחידים במעמד המשפיל של בקשת מחילה, קבל עם ועדה, על חילול מצוות בפרהסיא, על עבירות מוסר למיניהן או על הפרת תקנות הקהילה. במקרים מסוימים היתה בקשת המחילה בבית הכנסת תנאי ראשון להמרת עונש החרם, שהעברייך נמצא ראוי לו, בעונש קל יותר, והמקרה של הרופא דניאל (חואן) דה פראדו, שותפו לדרך של ברוך שפינוזה, הוא מן המוכרים שבהם. בסמוך ליום החרמתו של שפינוזה, בסוף חודש יולי 1656, עלה פראדו על בימת בית הכנסת ('התיבה' בלשונם של בני הקהילה), כדי לפרסם את דבר חרטתו ברכים ולבקש 'מחילה מה' ומתורתו הקדושה ומכל הקהל הקדוש הזה על השערוריה שעוררתי'.⁴

במקרים אחרים שימשה בקשת המחילה הפומבית חלק מרכזי בטקס הסרת החרם ממי שכבר היה שריו בו. אוריאל ד'אקוסטה תיאר בציוויות רבה את המעמד הרוגש והדרמטי שבו הוסר מעליו החרם, באחד מבתי הכנסת הספרדיים שפעלו באמסטרדם סביב 1639:

נכנסתי לבית הכנסת, שהיה מלא גברים ונשים שנקבצו כמו לחזיון-עם. כשהגיעה השעה עליתי על הבמה שעמדה באמצע בית הכנסת לדרשות ולשאר תשמישי קדושה וקראתי בקול רם מעל הכתב את הדברים שחוברו עלי-ידם ושהכילו התוודות, שראוי אני לאלף מיתות בעד כל החטאים אשר חטאתי, על חילול השבת ועל חילול הדת שכל כך הרביתי לחטוא נגדה – ושלאות חרטה על מעשי אני מוכן ומזומן להיכנע לפקודתם ולמלא את כל מה שיטילו עלי, ועל כל אלה מתחייב אני לבלי שוב עוד למעללי הרעים האלה.⁵

בהמשך דבריו תיאר כיצד ניגש:

שם ארבעה-עשר מוחרמים בין השנים 1678–1751. אני מקווה לפרסם את פרטי המקרים הללו בחיבור מקיף שעל הכנתו אני שוקד. וראה בינתיים, לגבי המאה ה'י"ז, קפלן, 'הפרופיל היהודי של הקהילה הספרדית-הפורטוגלית בלונדון במאה ה'י"ז, גירוש ושיבתה. יהודי אנגליה בחילופי הזמנים, בעריכת ד' כ"ץ ו' קפלן, ירושלים תשנ"ד, עמ' 143 ואילך.

3 ראה: *Le registre des délibérations de la Nation juive portugaise de Bordeaux* (1711–1787), introduction et notes par S. Schwarzfuchs, Paris 1981, pp. 14, 48, 65, 70, 76, 91, 116–117, 130, 139, 140, 240, 262, 269, 302, 529, 530. מרבית המקרים כאן קשורים לפרשיות של קידושי סתר בין השנים 1744–1784. ועיי: Y. Kaplan, 'Famille, mariage et société: les mariages clandestins dans la diaspora séfarade occidentale (XVIIe et XVIIIe siècles)', *XVIIe Siècle*, XLVI (1994), pp. 272 f., 275 f.

4 ראה: 'קפלן, מנצרות ליהדות. חייו ופעלו של האנוס יצחק אורוביזי די קאסטרו, ירושלים תשמ"ג, עמ' 116.

5 ראה בחיבורו האוטוביוגרפי: *Exemplar Humanae Vitae*, שנדפס כנספח לספרו של: Ph. van Limborch, *De Veritatis Religionis Christianae*, Gouda 1687. הקטע מובא כאן מתוך התרגום אצל ב' ברנשטיין, חזון הדורות, ניו יורק 1928, עמ' נז. וראה בעניין מהימנותו של חיבור זה: קפלן, התפקידים החברתיים של החרם (לעיל, הערה 1), עמ' 141 ואילך. והשווה: Uriel da Costa, *Examination of Pharisaic Traditions*, translation, notes and introduction H.P. Salomon & I.S.D. Sassoon, Leiden 1993, pp. 20–24. בדברי המבוא של המהדירים.

אל קרן הזוית והשמש ציווני להסיר בגדי מעלי. גליתי את גופי עד חגורת, שמתי מטפחת על ראשי, חלצתי נעלי מעל רגלי, שלחתי זרועותי ואחזתי בידי באחד העמודים. ואז התקרב אלי אותו השמש וקשר את ידי בחבלים אל עמוד הבית. אחרי כן ניגש אלי החזן והכה אותי על שתי צלעותי ברצועת-עור ארבעים חסר אחת מלקות בדיוק לפי המסורה... בין המלקות אמרו פסוקי תהלים, וכשנגמר כל זה התיישבתי על הקרקע ואז ניגש אלי איזה דרשן או חכם... בכדי להסיר מעלי את החרם... אז לבשתי את בגדי והלכתי אל אסקופת בית הכנסת, השתטחתי על הקרקע והשמש סמך בראשי, וכל אלה שיצאו את הבית עברו על גופי.⁶

טקס זה לא היה יוצא דופן בין הספרדים באמסטרדם באותם ימים. באמצע הסתיו של שנת 1639, זמן קצר אחרי שהוסר החרם מעל ד'אקוסטה, התייצב בפני הפרנסים באמסטרדם אברהם מנדס, אף הוא מחברי הקהילה, שהוחרם על ידה בעבר. הוא הביע חרטה גמורה על מעשיו והודיע על נכונותו לחזור בתשובה ולמלא אחר דרישות הקהל, ובלבד שהחרם יוסר מעליו. האיש הואשם בביגמיה ונודע בין בני עדתו בתור 'הברנש הקטן המרבה להתחתן', כינוי שהלשון הפורטוגלית, בדרך האופיינית לה, הצליחה לכווץ באורח פלא לשתי מילים בלבד: o casandinho. אחרי שהתחייב לא לשאת אשה אחרת כל עוד אשתו עודנה בחיים הצטווה לעלות לתיבה:

ויקרא את נוסח הדברים שיטל עליי, ואנשי המעמד ילקו אותו קבל עם ועדה, ואחרי כן ישיב עצמו לרגלי המדרגות, כדי שהקהל ידלג עליי, ולאחר מכן ישלים עם אלוהים בתשובה חשאית (כלומר דברים שיקיים בינו לבין עצמו – י"ק), שהחכמים יציעו לפניו לכפרת עוונותיו.⁷

טקסי ההוקעה, בלבד זה או אחר, שנתקיימו בשעת הכרזת החרם או בזמן ביטולו או הסרתו, לעתים ללא כל זיקה להחרמה או לנידוי, ליוו את קורות הקהילות הספרדיות במערב אירופה לאורך כל המאות הי"ז והי"ח. אמנם, מתקבל הרושם שבמהלך השנים התבטלו המלקות ומרכיבים משפילים אחרים של טקסי ההוקעה באמסטרדם, ואפשר שהרושם שעוררה התאבדותו של ד'אקוסטה תרם לכך.⁸ אך טקסי בקשת המחילה, גם אם התמתנו בצורתם, המשיכו לשמור על צביונם החמור ולמלא תפקיד ראשון במעלה בפיקוח החברתי ובהטלת משמעת קהילתית בקהלים הספרדיים במרכזי יישוב אלה. באמצעותם ביקשו הנהגות הקהילות של הפזורה הספרדית המערבית להרתיע עבריינים פוטנציאליים ולהנהיג סדר חברתי מרסן, שיפקח על הציבור התוסס והבלתי יציב שעמדו בראשו. רוב מניינה ובניינה של הפזורה הספרדית המערבית היה מבני האנוסים והנוצרים החדשים שבספרד ובפורטוגל, שהצטרפו ליהדות לאחר דורות של ניתוק מהעולם היהודי. הצטרפותם בגלוי לכלל ישראל חייבה אותם להגדיר לעצמם מחדש את זהותם היהודית ואת גבולות השתייכותם האתנית והתרבותית. הענישה התקיפה שהיתה מקובלת בקהילות אלה נועדה בין היתר לסמן את גבולות הזהות

6 התרגום, עם תיקונים קלים, על פי: ברנשטיין, שם.

7 עיין: קפלן, התפקידים החברתיים של החרם (לעיל, הערה 1), עמ' 133, הערה 62; ועיין בדברי המבוא של סלומון וששון (לעיל, הערה 5), עמ' 20 ואילך.

8 סלומון וששון, שם, עמ' 19 ואילך, 23.

הקולקטיבית של האנוסים שחזרו ליהדות, להדוף את המגמות ההטרודוקסיות שהיו נטועות בריבים מהם, להבטיח את שלטון האליטה הכלכלית ולהנחיל את נורמות התרבות שהיו מקובלות עליה על כלל הציבור היהודי שממוצא איברי.⁹

יש לציין, כי רק מיעוט מכלל הנוצרים החדשים שבספרד ובפורטוגל נטשו את איבריה, ומבין אלה שעשו זאת לא כולם הצטרפו ליהדות במקומותיהם החדשים. אך גם אלה שבחרו בחיים יהודיים גלויים במסגרת קהילתית, לא כולם עשו זאת מאותן סיבות ולא כולם מצאו באמונתם החדשה-הישנה את השלווה הרוחנית שלה קיוו. אף כי מאות רבות מבין הקונברסוס נקלטו ביהדות וסיגלו לעצמם אורח חיים שהיה מושתת על כיבוד ההלכה ועל הזדהות כזו או אחרת עם הכלל היהודי, הרי שבין 'היהודים החדשים' נמצאו גם לא מעטים שמפגשם עם המסורת התלמודית-הרבנית חולל בהם משברי זהות קשים וגרר אותם להתנגשות רעיונית עם הנהגות קהילתיות. המושגים הנוצריים שבהם היו ספוגים לא הקלו על המעבר אל היהדות, והספקנות שכרסמה בלבבות של חלק מהם הרחיקה אותם, בסופו של דבר, מכל זיקה אל הכלל היהודי.

גם מי שהגיעו אל חוף המבטחים שב'ארצות החופש' והחליטו לחיות כיהודים גלויים, לא ניתקו עצמם בהכרח מהזיקה לארצות המוצא האיבריות. משקעי החרדות שעברו עליהם בתור בני ציבור מופלה ונרדף לא מחקו את הגעגועים למכורה ואת הכיסופים לנופי ילדותם. מאמסטרדם, מהמבורג, מליוורנו ומלונדון עדיין נמשך לבם אל עבר העיירות והכפרים של ספרד ופורטוגל. בשנת 1672, כתריסר שנים לאחר שהצטרף בגלוי ליהדות, ובימים שבהם נתפס בלהט האמונה בשבתי צבי, המשיך המשורר דניאל לוי דה באריס לכתוב ממקום מושבו באמסטרדם בשבח מונטיליה (Montilla), עיירת הולדתו באנדלוסיה: 'אחי שלום מונטיליה מכורתי, אחי שלום ספרד / כי האריה נטל אותי (ממך) בסערה'. גם שנים לאחר מכן המשיך לטעון כי 'גן עדן שכן בספרד'.¹⁰

זיקתם לתרבויות איבריה של האנוסים לשעבר לא נתרופפה גם לאחר שיבתם ליהדות. הם המשיכו לכתוב בספרדית ובפורטוגלית, תוך שמירה על אוזן כרויה לכל המתחדש ביצירה התרבותית האיברית בת זמנם, ובספריותיהם המרשימות כונסו מיטב חיבורי ההגות וההתאולוגיה הספרדית והפורטוגלית. האקדמיות הספרותיות שייסדו היו העתק מושלם של האקדמיות ההיספאניות בנות זמנם, והתיאטרון שטיפחו עד לתחילת המאה הי"ח נותר ספרדי בתוכנו ובצורתו.¹¹

מרבית בני הפזורה הספרדית המערבית שנמלטו מאיבריה השאירו אחריהם בני משפחה וקרובים, ונתרו מחוברים לעסקים כלכליים, שהובילו אותם לעתים תכופות חזרה אל נמלי

9 ראה: "קפלן, 'הקהילה הפורטוגלית באמסטרדם במאה הי"ח: בין מסורת לשינוי', דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, 2 (תשמ"ח), עמ' 161 ואילך.

10 ראה: Miguel de Barrios, *Coro de las Musas*, Brusselas 1672, pp. 196 ff.; idem [Daniel Levi de Barrios], *Imperio de Dios en la Harmonía del Mundo*, Brusselas 1673, p. 40.

11 השווה: D.M. Swetschinski, 'The Portuguese Jews of Seventeenth-Century Amsterdam. Cultural Continuity and Adaptation', *Essays in Modern Jewish History. A Tribute to Ben Halpern*, eds. F. Malino & P. Cohen-Albert, London-Toronto 1982, pp. 56-79.

אנדלוסיה ולוויטניה. על כן אין זה מקרה שלאורך כל המאה הי"ז, ועדיין במחצית הראשונה של המאה הי"ח, נמצאו במערב אירופה יהודים ספרדים, דהיינו נוצרים חדשים שחזרו ליהדות וצאצאיהם, אשר נטשו את קהילותיהם וחזרו למלוכיות איבריה, או לאחת הארצות במערב אירופה שאף בהן היתה היהדות אסורה. בפיהם של בני הפזורה הספרדית כונו מחוזות אסורים אלה 'ארצות אלילות' (terras de idolatria), הן משום שמדובר היה במדינות קתוליות – והרי הנצרות הקתולית הוגדרה בפיהם בתור עבודה זרה – והן משום שהשוהים בהן נדרשו להתכחש ליהדותם ולקיים את הפולחן הנוצרי בפרהסיה.¹² התופעה היתה מוכרת גם בין האנוסים שנקלטו בקהילות הספרדיות שבאימפריה העות'מאנית ובצפון אפריקה, אף כי מתקבל הרושם שממדי התופעה שם היו צנועים למדי.¹³ הסיכונים הכרוכים בהליכה זו אל המקומות האסורים לא הניאו עשרות רבות מהם מליטול את מקל הנדודים ולחזור לאיבריה, או להתיישב באחת המושבות שביבשת החדשה. אחרים העדיפו, מסיבות שונות, לגור דווקא בארצות השפלה הדרומיות שתחת שלטון ספרד או ביישובי צרפת, מקומות שאף הם עדיין היו סגורים בפני התיישבות יהודית גלויה. גם אל מושבת הנוצרים החדשים הספרדים בלונדון מלפני 1656, בימים שהיהדות לא היתה מותרת באנגליה, הגיעו בודדים אחרי שחזרו ליהדות וחיו כיהודים גלויים בקהילה היהודית מאורגנת ומוכרת. מקרהו של סימון דה קאסרס (Cáceres), שהגיע ללונדון מהמבורג, הוא הבולט ביותר, אך לא היחיד.¹⁴

- 12 על היחס אל הנצרות הקתולית כאל עבודת אלילים אצל האנוסים שחזרו ליהדות ראה: קפלן, מנצרות ליהדות (לעיל, הערה 4), עמ' 226 ואילך. המושג הפורטוגלי terras de idolatria מציין לרוב את ספרד ופורטוגל, אך הוא מתייחס גם לארצות קתוליות אחרות שבהן נמנע קיום הדת היהודית. הביטוי הספרדי *vivir en idolatria*, דהיינו 'לחיות באילות', שימש בפיהם של היהודים הספרדים לגינוי הנוצרים החדשים ממצא יהודי שבאורח חייהם התכחשו לדת היהודית. ועיין: Abraham Israel, *La Certeza del Camino*, Amsterdam 5426 [1666], pp. 141–147. מחבר זה הקדיש שני פרקים (השני והשלישי בחלק השישי של ספרו) להקצת התופעה הזאת: *De la miserable vida de los que viven en idolatria* (על חייהם האומללים של מי שחיים באילות). ועיין במהדורה החדשה שהוציא לאור: H. Méchoulán, *Hispanidad y judaísmo en tiempos de* Y. Kaplan, 'The Travels of Portuguese Jews from Amsterdam to the "Lands of Idolatry" (1644–1724)', *Jews and Conversos*, ed. Y. Kaplan, Jerusalem 1985, pp. 197–224.
- 13 ראה למשל: ח' בינארט, 'הליכתם של יהודים ממארוק לספרד בראשית המאה הי"ז', ספר היובל לכבוד שלום בארון למלאת לו שמונים שנה, בעריכת ש' ליברמן וא' היימן, חלק עברי, ירושלים תשל"ה, עמ' טו–לה; הנ"ל, 'פרשת חייו של בן שאלוניקי שנתגלגל לספרד במאה הי"ז', ספונות, יב (ספר יוון, ב: תשל"א–תשל"ח), עמ' קצא–קצז; ועיין גם: J. Caro Baroja, *Los Judíos en la España Moderna y Contemporánea*, I, Madrid 1978², pp. 539–551.
- 14 על סימון (יעקב) דה קאסרס, ראה: L. Wolf, 'Crypto-Jews under the Commonwealth', *Transactions of the Jewish Historical Society in England (=TJHSE)*, I (1893–1894), idem, pp. 56, 58, 65, 68, 72 ff., 76, 79, 85. 'American Elements in the Re-Settlement', *TJHSE*, III (1896–1898), pp. 87, 95–100. דה קאסרס הציע לשליט אנגליה תוכנית פעולה לכיבוש צילה ולביצור האי ג'מייקה, שכבוש האנגלים מידי הספרדים בשנת 1655. כבר במסמך רשמי מתחילת 1656 הוא מוזכר בלונדון בתור יהודי. ועיין:

אופייני לתופעה זו הוא סיפור חייו ההפכפכים של הסרן הספרדי אסטבן דה ארס דה פונסקה (Esteban de Ares de Fonseca). מחצי האי האיברי פנה נוצרי חדש זה אל מרכזי האנוסים בבאיונה ובבורדו, ומשם עבר לאמסטרדם ובה נימול. מהולנד הגיע אל 'ליוורנו או וונציה, לטראפאנה, לשאלוניקי וליישובים אחרים שבאיטליה ובתורכיה, התעכב בהם יותר משנה, ובמשך זמן זה היה פוקד בתור יהודי את בתי הכנסת שבמקומות אלה'. לבסוף החליט לחזור לנצרות. הוא ביקש מחילה על התייחדותו בקתדרלה של רואן שבצרפת, ובה גם הטביל את בנו יצחק, שנולד ונימול באמסטרדם. מתברר שגם לאחר מעשה זה לא נמנע מלשמור על מנהגים יהודיים מסוימים בחברתם של אנוסים פורטוגלים באנטוורפן, כדרכם של נוצרים חדשים מתייחדים באותם ימים, עד שגמלה בלבו ההחלטה לחזור לספרד ולהתוודות בפני האינקוויזטורים על סטיותיו כמתייחד.¹⁵

מקרהו של דה פונסקה אינו מקרה בודד או יוצא דופן. ארכיוני האינקוויזיציה בספרד ובפורטוגל מספקים מידע רב על נשמות חצויות רבות שקליטתן ביהדות לא עלתה יפה. רבים מן התלויים בין הנצרות ליהדות מסרו בפני בתי הדין של 'המוסד הקדוש' עדויות מפורטות, מרצונם או שלא מרצונם, על התהפוכות שעברו עליהם ועל יהודים ספרדים אחרים. כך, לדוגמה, מעדותו של הקטור מנדס בראבו (Hector Mendes Bravo) בפני בית דין האינקוויזיציה בליסבון בשנת 1617 אנו למדים על חזרתו לפורטוגל מאמסטרדם (שם חי כיהודי תחת השם דוד לוי בראבו) ועל הצטרפותו מחדש לנצרות. מהדברים שהשמיע בפני חוקריו מתברר, שבאותם ימים הגיע לליסבון יהודי מפס בשם אברהם ראובן, ששימש קודם לכן בתור מלמד דרדקי (Roby) בתלמוד תורה באמסטרדם. אברהם נטבל באנטוורפן, שינה את שמו לפרנסיסקו דה סן אנטוניו (Francisco de San Antonio), עבר לפורטוגל, ולבסוף השתקע בספרד.¹⁶

D.S. Katz, *Philo-Semitism and the Readmission of the Jews to England 1603–1655*,
A.M. Hyamson, *The Sephardim of England*, London: Oxford 1982, p. 235
1951, p. 12

15 ראה: קארו בארוחה (לעיל, הערה 13), ג, עמ' 361 ואילך. על הבטים אחרים שבעדות זו עיין: Y. Kaplan, 'Wayward New Christians and Stubborn New Jews: The Shaping of a Jewish Identity', *Jewish History*, VIII (1994), pp. 27–28 בהכרח להינתק מן היהדות. ראה למשל את המקרה של פרנסיסקו רודריגס דה אוליבנסה (de Olivença): בתחילת 1618 הוא נתפס בידי האינקוויזיציה בליסבון; האיש חזר קודם לכן ליהדות באמסטרדם, אך החליט מסיבות כלשהן לשוב לפורטוגל. הוא לקח עמו מהולנד רשימה עם תאריכי התגים היהודיים ודפים שונים מסידור בתרגום לספרדית, שנדפס שם בשנת 1612, עדות לרצונו לשמור על זיקתו ליהדות. ועיין: I.S. Révah, 'Fragments retrouvés de quelques éditions amstelodamoises de la version espagnole du rituel juif', *Studia Rosenthaliana*, II (1968), pp. 108–110

16 עיין: C. Roth, 'The Strange Case of Hector Mendes Bravo', *Hebrew Union College Annual*, XVIII (1943–1944), pp. 211–245. על פרשת חייו של אברהם ראובן, ראה: ביינארט, יהודים ממאירוק (לעיל, הערה 13). בעדותו בפני האינקוויזיציה בליסבון מסוף שנת 1617 הוא הלשין לפניה על מנדס בראבו וסיפר על אורחותיו בתור יהודי; ועיין שם, עמ' ז. השווה: H.P. Salomon,

והנה דוגמה נוספת, הפעם מתוך תיקי האינקוויזיציה של ספרד: נוצרי חדש פורטוגלי בשם כריסטובל מנדס (Cristóbal Méndez) התגלגל בשנת 1643 מסביליה מכורתו לאיטליה; הוא נימול בוונציה, שינה את שמו לדויד מנדס וחי כיהודי גלוי במרכזים שונים של הפזורה הספרדית במערב אירופה. כעבור מספר שנים, מסיבות בלתי ברורות, החליט לחזור למדריד ושם נתפס בידי האינקוויזיציה. לאחר משפט מרתק שהתנהל נגדו הוחזר אל חיק הכנסייה באוטרדה-פה שנתקיים ב־22 בפברואר 1665. בהתוודותו בפני חוקריו מסר דיווח מפורט על יותר משבעים יהודים ספרדים, קצתם נוצרים חדשים לשעבר, שפגש במסעותיו דרך ונציה, פדובה, פירנצה וליוורנו, ובמיוחד באמסטרדם, וכן על מספר אנוסים שבהם נתקל בבאינה בדרכו חזרה לספרד.¹⁷

גם בספרות האנטי־יהודית שנכתבה באיבריה במאה ה־12 נמצא לא אחת עדויות על נוצרים חדשים שנמלטו משם והצטרפו בגלוי ליהדות, ולאחר שנתאכזבו מצדם זה שבו למכורתם וחזרו לנצרות. חיבורים אלה מתארים לעתים את מעשיהם של בנים שנשטו את הוריהם בשעה שאלה התחברו לקהילה יהודית, ואת הדרמות שנתחוללו בתוככי המשפחות בעקבות הקרע הדתי שפקד אותן. האפולוגטיקה הנוצרית והאנטי־יהודית העוטפת את הסיפורים האלה אינה צריכה להרתיע את ההיסטוריון מלהתחקות אחר המציאות האוטנטית המשתקפת בהם. מתקבל על הדעת שגם הקטע הבא מאמצע המאה ה־12, מתוך חיבורו של בֶּניטו רֶמִיחִיו גוֹיֶנס, נושא הד של מקרה שהתרחש במציאות:

אספר את אשר אירע כאן בספרד: לאחד היהודים שברח לאמסטרדם היה בן, ולאחר שלימדוהו את תורת משה ואת הלשון העברית, נהיה בקיא מאוד בטקסיהם, עד שהפך לרבם של רבים. אך משהאיר אלוהים את דרכו ולאחר שקיבל את האמת שבאונגליון והתמיד בלימוד דברי הנביאים הפך הנער את לבו, ברח מבית הוריו ושב לספרד, שם התוודה על עונו וחזר אל חיק הכנסייה. משהכבידה עליו מצוקתו שלח ידיד שיבקש בד לבגד עבורו מבן דוד של אמו, שהיה עשיר מופלג, אך קרובו השיב פניו ריקם וגער בו: 'אין לי עניין במנוולים ואף לא בבני משפחה שאינם נוהגים על פי המוטל עליהם'.¹⁸

ואמנם, בני הפזורה הספרדית המערבית התייחסו על פי רוב בחומרה ובקשיחות כלפי מי שנטשו את היהדות וחזרו ל'ארצות האלילות', וכשהדבר נתאפשר להם, אף נקטו נגדם

'The Case of Luís Vaz Pimentel. Revelations of Early Jewish Life in Rotterdam from the Portuguese Inquisition Archives', *Studia Rosenthaliana*, XXI (1997), pp. 7–30

17 ראה את תיק האינקוויזיציה שלו: Archivo Histórico Nacional, Madrid, Inquisición, Toledo. Leg. 165, No. 12. בין היהודים מאמסטרדם שעליהם דיווח נמצאו אברהם פראנקו מנדס ואשתו רבקה, אהרן צרפתי, דויד אוסוריו, מרדכי פראנקו והרבנים שאול לוי מורטרה ומנשה בן ישראל. על מקרים אחרים ראה לדוגמה אצל: M. Schreiber, *Marranen in Madrid 1600–1670*, Stuttgart 1994, pp. 199 ff., 228, 288 ff.

18 עיין: B.R. Noydens, *Visita general y espiritual colirio de los iudíos y promptuario católico de los mas principales fundamentos de la Fe y Religión Christiana*, Madrid 1662, p. 210; הקטע מובא אצל קארו בארוחה (לעיל, הערה 13), א, עמ' 280, הערה 43.

סנקציות כלכליות ונישלו אותם מירושותיהם. בצוואות רבות מוצאים אנו, כי הורשת הרכוש לצאצאים ולקרובי משפחה הותנתה בקהילות אלה בזיקה ליהדות של היורשים הפוטנציאליים ובישיבתם במקומות שבהם יוכלו לחיות כיהודים גלויים.¹⁹

אין זה מקרה שחלק נכבד ביותר מטקסי ההוקעה ובקשות המחילה, כפי שעוד נראה להלן, נועד עבור מי שנתפסו כפוסחים על שתי הסעיפים. ההליכה לארצות האסורות, ולו לזמן קצר בלבד, נחשבה לאחד הביטויים המסוכנים של הזיקה הרופפת אל הדת היהודית שאפיינה רבים מן האנוסים לשעבר.

ב. מערך הקשרים בין הפזורה הספרדית לאיבריה

הסיבות שדחפו יחידים מבני הפזורה הספרדית לחזור אל ארצות האינקוויזיציה היו שונות ומשונות, והנתיבים שהשיבו אותם מ'ארצות של יהדות'²⁰ אל 'ארצות האלילות' היו לעתים סבוכים ונפתלים. כדי להבין את משמעות התופעה במלוא הקפה עלינו לתת את הדעת למערך הכלכלי המורכב שחיבר בין בני 'האומה היהודית הספרדית והפורטוגלית' לספרד ולפורטוגל. במשך שנים רבות מילאו נוצרים חדשים במשותף עם יהודים ספרדים תפקיד מרכזי בקשרי הסחר שבין העולם האיברי לבין צפון-מערב אירופה בכלל והרפובליקה ההולנדית בפרט. סוחרים אלה הקימו רשת מסחרית, שחלשה על החשובים שבנמלי מערב אירופה והתמקדה בסחר האיברי והקולוניאלי. כבר במחצית הראשונה של המאה ה'ט"ז, עוד לפני שהפזורה הספרדית המערבית קרמה עור וגידים, פעלה מושבה חשובה של סוחרים ובנקאים נוצרים חדשים באנטוורפן, שהיתה הנמל העיקרי בצפון-מערב אירופה ומילאה תפקיד חשוב ביותר במסחר עם העולם החדש.²¹ גם למרכזי הנוצרים החדשים בדרום צרפת, בסמוך לגבול עם

19 עיין למשל בצוואתה של רבקה קרנאירה (Carneira) מאמסטרדם, מח' באדר ת"א, בארכיון הקהילה הספרדית באמסטרדם המופקד בארכיון העיר: Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam, *Portugees-Israëlietische Gemeente* (להלן: GAA, PIG), מס' 19, *Livro de Escamoth A*, עמ' 301 ואילך: 'A meus sobrinhos filhos do [ou]tor meu yrmão Mendo Lopez del Campo, que deos tem, os quais estão oye em Yndias, e esta eransa se entenda vindo todos o qualquer delles a esta terra, ou a parte donde houvier judesmo... bem entendido que sua vinda de qualquer delles seja para tomar o santo firmamento de seguir nossa santa; ley, e sem ysso não lhe darão nada'.

Y. Kaplan, *Judíos Nuevos en Amsterdam*, Barcelona 1996, pp. 111–113

20 המושג terras de judezmo בקהילות הספרדיות המערביות מציין את הארצות שבהן מותר היה לקיים אורח חיים יהודי גלוי. ועיין: "ברטל ו' קפלן, 'עליית עניים מאמסטרדם לארץ-ישראל בראשית המאה ה'י"ז, שלם, ו' (תשנ"ב), עמ' 176.

21 H. Pohl, *Die Portugiesen in Antwerpen (1567–1648)*, Wiesbaden 1977; I.S. Révah, ראה: 'Pour l'histoire des Marranes à Anvers: Recensements de la "Nation Portugaise" de 1571 à 1666', *Revue des études juives* (=REJ), CXXII (1963), pp. 123–147. על מעמדה של אנטוורפן בראשית העת החדשה מתוך ראייה השוואתית עיין: P. Burke, *Antwerp, a Metropolis* in *Comparative Perspective*, [Antwerp] 1993. פרטים מעניינים על הנוצרים החדשים באנטוורפן בתחילת המאה ה'י"ז ניתן למצוא אצל סלומון (לעיל, הערה 16).

ספרד, שהקימו 'סוחרים פורטוגלים מבני האומה', נועדו תפקידים כלכליים לא מבוטלים בפיתוח נתיבי הסחר הקולוניאלי של אירופה המערבית. מאז 1550, כשהעניק להם המלך הנרי השני את זכות השיבה בצרפת בתור סוחרים פורטוגלים נוצרים ואת החופש לסחור, לרכוש נכסים וליהנות מכל הזכויות שהיו שמורות לתושבי המלוכה, הם הפכו את מקומות יישוביהם למוקדי סחר בעלי ערך אסטרטגי רב. ובימי מלחמת שלושים השנה, כשהועזרו קשיים בפני יהודים בצפון-מערב אירופה במסחרם עם איבריה, הפכו בעבורם ערים צרפתיות דוגמת בורדו ובאינה לבעלות חשיבות רבה במיוחד. יהודי אמסטרדם ניצלו אז את מגעיהם עם מושבות הנוצרים החדשים בדרום צרפת כדי לקיים בסיוען גשר יבשתי, שישמור על חיוניות קשריהם הכלכליים עם ספרד ופורטוגל.²²

ברית אוטרכט משנת 1579, שבה התארגנו שבעת המחוזות הצפוניים של ארצות השפלה נגד השלטון הספרדי, פתחה דווקא תקופת שגשוג ופריחה לסוחריו 'האומה' (Nación). קרי הנוצרים החדשים שבספרד ובאגפיה במערב אירופה. אלה אמנם נפגעו תחילה מנפילת אנטוורפן בידי ספרד בשנת 1585, ובמיוחד מתוצאות החרם הימי שהטילה הרפובליקה ההולנדית על העיר עשר שנים לאחר מכן. ואולם התאוששותם לא כוששה לבוא. ומשהחלה אמסטרדם להתרחב ולהתפתח, במיוחד לאחר הסכם שביתת הנשק בין הולנד לספרד משנת 1609, היא הפכה מהר מאוד למטרופולין של מסחרם הבינלאומי.²³ הסחר בסוכר, שהגיע

22 על הנוצרים החדשים הפורטוגלים בצרפת במאות הט"ז-ה"י ראה בעיקר את עבודותיו של ג'ררד נהון, ובמיוחד: 'האנוסים בצרפת במאות הט"ז-ה"י', תרבות והיסטוריה, בעריכת י' דן, ירושלים תשמ"ז, עמ' 185-201; 'היהדות הספרדית בצרפת - מ'נוצרים חדשים' ועד לאומה היהודית הפורטוגלית, מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ד, עמ' 640-663; G. Nahon, eds. R.D. Barnett & W.M. Schwab, *Grendon, Northants* 1989, pp. 46-74; idem, *Métropoles et périphéries. sefarades d'Occident*, Paris 1993, pp. 95-183, 235-259; idem, *Les "Nations" juives portugaises du Sud-Ouest de la France* (1684-1791), Paris 1981; I.S. Révah, 'Le premier établissement des Marranes portugaises à Rouen (1603-1607)', *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves*, XIII (1953; *Mélanges Isidore Levy*, Bruxelles 1955), pp. 539-555; Z. Szajkowski, 'Trade Relations of Marranos in France with the Iberian Peninsula', *Jewish Quarterly Review*, L (1959-1960), pp. 69-78; idem, 'The Marranos and Sephardim in France', *The Abraham Weiss Jubilee Volume*, New York 1964, pp. 107-127. שייקובסקי, בניגוד לרווה, גרס שהנוצרים החדשים שישבו בצרפת במאות הט"ז-ה"י נטמעו ברובם בתוך החברה הצרפתית.

23 על מבנה היחסים ועל הקשרים בין הרפובליקה לבין ספרד במאה ה"י ראה: J.I. Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606-1661*, Oxford 1982. סוגיית היחסים הכלכליים בין היהודים הספרדים במערב אירופה לבין חצי האי האיברי זכתה בשנים האחרונות ללימוד מעמיק ומפורט, המאפשר לנו להבין טוב יותר את התפקיד שמילאה הפזורה הספרדית במסחר הבינלאומי ובצמיחה הכלכלית של העידן המרקנטיליסטי. בשורה של מחקרים מאתלפיים ניתח ישראל את תפקידם של היהודים הספרדים בהולנד, ובצפון-מערב אירופה בכלל, בהתפתחות הכלכלית של העידן המרקנטיליסטי, תוך דגש מיוחד על קשריהם עם העולם האיברי. ועיי' בין היתר: idem,

ממושבות העולם החדש, ואנטוורפן שימשה לו מוקד עיקרי במשך קרוב למאה שנים, החל להתרכז מאז בנמל ההולנדי המשגשג. סוחרי סוכר רבים מבין הנוצרים החדשים הפורטוגלים באנטוורפן היגרו לאמסטרדם החל בסוף המאה הט"ז, וכשנודמנה להם שעת כושר, חזרו מרביתם ליהדות ונמנו עם מייסדי הקהילה הספרדית במקומם החדש.²⁴ מהגרים אלה היו היהודים הגלויים הראשונים בהולנד הצפונית.

בין השנים 1609–1621, תקופת שביית הנשק בין ספרד לרפובליקה, נטלו אמסטרדם ורוטרדם את מקום הבכורה במסחר עם חצי האי האיברי. באותן שנים היו רוב הספינות הזרות שעגנו בנמלי ספרד ופורטוגל ספינות הולנדיות, והרפובליקה הצעירה גם שמרה על מעמד הגמוני בסחר שבין דרום-מערב אירופה לאיזור הבלטי.²⁵ במערך מסחרי זה, שהתגבש בתחילת המאה הי"ז, מילאו היהודים הספרדים באמסטרדם תפקיד ראשון במעלה. סוחרים אמידים כגון ברוך (כנטו) אוסוריו (Osorio), שמואל אברבנאל, יצחק ישראל גונס (Nunes) וטוביהו ישראל דה סילוה (da Silva) היו בין המעורבים ביותר בקשרים עם איבריה.²⁶ לצדם

and the Dutch Sephardim, 1609–1660', *Studia Rosenthaliana*, XII (1978), pp. 1–61; idem, 'The Economic Contribution of Dutch Sephardi Jewry to Holland's Golden Age, 1595–1713', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XLVI (1983), pp. 505–535. **האזהרה נדפסה גם בספר:** *The Dutch, the Spanish Monarchy and the Jews, 1585–1713*, London–Ronceverte 1990, pp. 355–447; idem, 'Some Further Data on the Amsterdam Sephardim and their Trade with Spain during the 1650s', *Studia Rosenthaliana*, XIV (1980), pp. 7–19; **וראה גם את מאמרו המסכם:** 'תרומתה של היהדות הספרדית לחיי הכלכלה ולקולוניזציה באירופה ובעולם החדש (המאות הט"ז–הי"ח)', מורשת ספרד, בעריכת ח' ביינארט, ירושלים תשנ"ד, עמ' 664–693; **והשווה עם עבודתו המקיפה של:** D.M. Swetschinski, 'The Portuguese Jewish Merchants of Seventeenth Century Amsterdam. נתונים חדשים וראייה חדשה הוסיפה: O. Vlessing, 'Light on the Earliest History of the Amsterdam Portuguese Jews', *Dutch Jewish History*, III, ed. J. Michman, Jerusalem 1993, pp. 43–75; idem, 'The Portuguese-Jewish Merchant Community in Seventeenth-Century Amsterdam', *Entrepreneurs and Entrepreneurship in Early Modern Times. Merchants and Industrialists within the Orbit of the Dutch Staple Market*, eds. C. Lesger & L. Noordegraaf, The Hague 1966, pp. 223–243.

24 ישראל, ספרד והספרדים ההולנדים (לעיל, הערה 23), עמ' 7–1; **והשווה:** R.G. Fuks-Mansfeld, *De Sefardim in Amsterdam tot 1795*, Hilversum 1989, pp. 23, 37, 41 ff.

25 ראה: J.I. Israel, *Dutch Primacy in World Trade 1585–1740*, Oxford 1989, pp. 80–120.

26 ברוך אוסוריו (1560–1644) שימש סוכן של אנדרס לופס פינטו מליסבון, ונראה שבצעמו נולד שם. לקראת סוף העשור השני של המאה הי"ז היה אולי היהודי העשיר ביותר באמסטרדם, וקשריו הגיעו לספרד, לפורטוגל, לצפון אפריקה, לים הבלטי ואפילו ללבנט. אוסוריו היה למעשה המייסד של הקהל הספרדי 'בית ישראל', השלישי שהוקם בעיר, בעקבות הפילוג בקהל 'בית יעקב' בשנת 1618. עיין: E.M. Koen et al., 'Notarial Records in Amsterdam relating to the Portuguese Jews before 1639', *Studia Rosenthaliana*, I (1967) – XXXII (1998) 475, 459, 425, 411, 405, 404, 403, 402, 401, 400, 399, 398, 397, 396, 395, 394, 393, 392, 391, 390, 389, 388, 387, 386, 385, 384, 383, 382, 381, 380, 379, 378, 377, 376, 375, 374, 373, 372, 371, 370, 369, 368, 367, 366, 365, 364, 363, 362, 361, 360, 359, 358, 357, 356, 355, 354, 353, 352, 351, 350, 349, 348, 347, 346, 345, 344, 343, 342, 341, 340, 339, 338, 337, 336, 335, 334, 333, 332, 331, 330, 329, 328, 327, 326, 325, 324, 323, 322, 321, 320, 319, 318, 317, 316, 315, 314, 313, 312, 311, 310, 309, 308, 307, 306, 305, 304, 303, 302, 301, 300, 299, 298, 297, 296, 295, 294, 293, 292, 291, 290, 289, 288, 287, 286, 285, 284, 283, 282, 281, 280, 279, 278, 277, 276, 275, 274, 273, 272, 271, 270, 269, 268, 267, 266, 265, 264, 263, 262, 261, 260, 259, 258, 257, 256, 255, 254, 253, 252, 251, 250, 249, 248, 247, 246, 245, 244, 243, 242, 241, 240, 239, 238, 237, 236, 235, 234, 233, 232, 231, 230, 229, 228, 227, 226, 225, 224, 223, 222, 221, 220, 219, 218, 217, 216, 215, 214, 213, 212, 211, 210, 209, 208, 207, 206, 205, 204, 203, 202, 201, 200, 199, 198, 197, 196, 195, 194, 193, 192, 191, 190, 189, 188, 187, 186, 185, 184, 183, 182, 181, 180, 179, 178, 177, 176, 175, 174, 173, 172, 171, 170, 169, 168, 167, 166, 165, 164, 163, 162, 161, 160, 159, 158, 157, 156, 155, 154, 153, 152, 151, 150, 149, 148, 147, 146, 145, 144, 143, 142, 141, 140, 139, 138, 137, 136, 135, 134, 133, 132, 131, 130, 129, 128, 127, 126, 125, 124, 123, 122, 121, 120, 119, 118, 117, 116, 115, 114, 113, 112, 111, 110, 109, 108, 107, 106, 105, 104, 103, 102, 101, 100, 99, 98, 97, 96, 95, 94, 93, 92, 91, 90, 89, 88, 87, 86, 85, 84, 83, 82, 81, 80, 79, 78, 77, 76, 75, 74, 73, 72, 71, 70, 69, 68, 67, 66, 65, 64, 63, 62, 61, 60, 59, 58, 57, 56, 55, 54, 53, 52, 51, 50, 49, 48, 47, 46, 45, 44, 43, 42, 41, 40, 39, 38, 37, 36, 35, 34, 33, 32, 31, 30, 29, 28, 27, 26, 25, 24, 23, 22, 21, 20, 19, 18, 17, 16, 15, 14, 13, 12, 11, 10, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3, 2, 1.

הצטיינו אנשי כספים כעמנואל רודריגס וגה (Rodrigues Vega), שאביו, לואיס פרננדס (Luís Fernández), שימש שנים קודם לכן קונסול של 'האומה הפורטוגלית', דהיינו של עדת הנוצרים החדשים באנטוורפן.²⁷ דודו של עמנואל, סוחר עשיר בשם יהושע חביליו (שנקרא דוארטה פרננדס [Duarte Fernández] בימים שבהם חי כנוצרי, ובשם זה המשיך להשתמש גם לאחר מכן לצורך קשריו הכלכליים), היה אף הוא בין הדמויות המרכזיות בראשית ימיה של קהילת הספרדים באמסטרדם.²⁸ יחד עמו פעלו גארסיה פימנטל (Pimentel) ואחיו מנואל, שהיה לפנים דָּפָרם של הפורטוגלים באנטוורפן.²⁹ גם אחרי שעברו מאנטוורפן לאמסטרדם, המשיכו סוחרים אלה לייבא סוכר, יהלומים, אבנים יקרות ועץ מברזיל לצפון-מערב אירופה, ולייצא אריגים, סוכר מזוקק, חיטה ומוצרים אחרים לאיבריה. הם ידעו לנצל את קירבתם לסוחרים ולבנקאים הנוצרים החדשים שישבו בתחומי הממלכה ההיספאנית הגדולה, וניהלו בשותפות עמם חלק נכבד מפעילותם המסחרית הבינלאומית. הבנקאים והסוחרים מבני 'האומה' שישבו בספרד ובפורטוגל לא היו עשויים מעור אחד: היו ביניהם גם מתיידיים בסתר וגם כאלה שלא גילו עניין של ממש ביהדות, ואף לא חסכו מעצמם מאמץ כלשהו כדי להיטמע לחלוטין בחברה הנוצרית. ואולם, הקשרים האתניים והמשפחתיים חיפו לעתים תכופות על ההבדלים האחרים וסייעו לשמירת האינטרסים הכלכליים המשותפים, שחיברו בין הפזורה היהודית הספרדית לבין מרכזיהם של הנוצרים החדשים בעולם האיברי.³⁰

באותם ימים גילו קומץ אנשי מדינה ספרדים עניין רב בפעילות הכלכלית של יהודי מערב אירופה, וניסו להטותה לטובת האינטרסים של ספרד. בשנת 1619 הציע היועץ המדיני מרטין גונסאלס דה סלוריגו (Martín González de Cellorigo), באחד מתזכיריו הידועים לשיפור המצב הכלכלי של הכתר הספרדי, להשקיע מאמצים להחזרת יהודי ארצות השפלה, או לפחות מקצתם, לספרד. הוא היה נחרץ באמונתו, שבנוסף לברכה שהדבר יביא לכלכלת ספרד

191, p. *do Kahal Kados de Bet Yahacob*, Assen 1970, שמואל אברבנאל היה אף הוא מקהל

'בית ישראל', ונקרא בנצרות Jerónimo Rodrigues de Sousa; היה פעיל בסחר החיטה. וראה: קון, שם, מס' 97, 285, 312, 366, 372, 422, 492, 556, 563, 569, 623, 632, 642, 681, 691, 697, ועוד. יצחק ישראל נונס, ששמו בנצרות היה סבסטיאן נוניאס, סחר עם פונטוודרה (Pontevedra) וויגו (Vigo) והיה פעיל מאוד בחיים הקהילתיים היהודיים בקהל 'בית יעקב' שאליו השתייך, בניגוד למשתמע מדברי ישראל, שם, עמ' 6; ועיין: קון, שם, מס' 762, 768, 770. טוביה ישראל דה סילוה, אף הוא מקהל 'בית יעקב', נקרא בנצרות Diogo da Silva. הוא קיים קשרי מסחר הדוקים עם ליסבון. וראה: קון, שם, מס' 411, 455, 516, 530, 538, 546, 552, 586, 596, ועוד.

27 על עמנואל רודריגס וגה ראה: קון, שם, מס' 1-6, 8-10, 13, 14, 16, 47, 50, 51, 53, 54, 56, 58, 60, 62, 64, 67-70, ועוד. ראה: פוהל, אנטוורפן (לעיל, הערה 21), עמ' 353 ואילך.

28 היו לו קשרים מסועפים עם איבריה וייצא חיטה מהאיזור הבלטי לפרוט, לוויאנה (Viana) ולפונטוודרה. עיין עליו: E.M. Koen, 'Duarte Fernandes, Koopman van de Portugeese Natie te Amsterdam', *Studia Rosenthaliana*, II (1968), pp. 178-193.

29 ראה: פוהל, אנטוורפן (לעיל, הערה 21), עמ' 353-355; קון, רישומים נטריוניים (לעיל, הערה 26), מס' 7, 11, 25, 30, 32, 36, 40-43, 55, 57, 61, ועוד.

30 ראה: ישראל, ספרד והספרדים ההולנדים (לעיל, הערה 23), עמ' 7 ואילך.

הרעועה, הוא גם יגרום להחלשת הרפובליקה ההולנדית. פקידי מדינה ויועצים פוליטיים אחרים חשבו כמוהו.³¹

במקביל לתזכירים שנתחברו בסוגיה זו, התנהלו גם מגעים של ממש עם יהודים בודדים לבחינת האפשרויות לחידוש היישוב היהודי בספרד. בשנת 1623 הגיע לביקור ראשון במדריד יעקב קאנסינו, יהודי מאוראן שהפך למקורבו של הקונדה-דוכס אוליבארס, ראש ממשלתו של המלך פיליפ הרביעי. כאחת-עשרה שנים לאחר מכן, באחד מביקוריו האחרונים, הציע קאנסינו לאוליבארס לאפשר התיישבות יהודית מצומצמת במדריד, בשכונה נפרדת שתוקם במיוחד בעבורם.³² מגעים אלה ואחרים, שנמשכו עד לסוף ימי שלטונו של אוליבארס, שיקפו דעה רווחת בחצר המלוכה הספרדית, שאין להוציא מכלל אפשרות החזרה חלקית של יהודים איברים לארץ מוצאם. מותר להניח שגם הסוחר הפורטוגלי מנואל לופס פריירה (López Pereira), שחזר עם משפחתו לסביליה לאחר שהייה ממושכת למדי בהולנד והפך ליועץ כלכלי של אוליבארס, אף הוא היה בסוד העניינים, ואפשר שתמך ביוזמה להחזרת היהודים. אין ספק שיש קשר בין יוזמות אלה לבין העובדה, שבתחילת ימי שלטונו של פיליפ הרביעי השתדלו בנקאים פורטוגלים ממוצא יהודי, שנאמנותם הדתית לא היתה ברורה וחד-משמעית, להשיג כפרת עוונות כללית לכלל הנאשמים בהתייחדות על ידי האינקוויזיציה. פעילותם למען עניין זה של אנשי כספים כדוארטה פרננדס (Duarte Fernández), מנואל דה פאס (Manuel de Paz), חואן גונס סאראווייה (Juan Nunes Saravia), דוארטה בראנדון סוארס (Duarte Brandon Soares), ומעל כולם העשיר המופלג מנואל קורטיסוס (Manuel Cortizos), עוררה את חמת האינקוויזיציה. ואולם, החסות של אוליבארס עוודדה אותם להמשיך ולהתמיד בעסקיהם, שתרמו במידה זו או אחרת להידוק קשריהם עם פזורת היהודים הספרדים.³³

31 עיין: I.S. Révah, 'Le plaidoyer en faveur des "Nouveaux Chrétiens" portugais du licencié Martín González de Cellorigo', *REJ*, CXXII (1963), pp. 279–398; J.H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares. The Statesman in an Age of Decline*, New Haven–London 1986, pp. 117 ff.; idem, *Spain and Its World*, New Haven–London 1989, pp. 231 ff., F. Cantera Burgos, 'Dos escritos inéditos sobre los judíos y España: 256 ff. durate el siglo XVII', *Scritti sull' Ebraismo in memoria di Guido Bedarida*, Firenze 1966, pp. 33–47

32 עיין: אליזט, אוליבארס (לעיל, הערה 31), עמ' 330 ואילך; וראה גם: מ' אורפלי, 'מזכרת יחסין לבית קאנסינו מאוראן', אסופות, ב (תשמ"ח), עמ' שמה–שנח; ח' ביינארט, 'משפטם של יעקב קאנסינו ובנו אברהם בבית דין האינקוויזיציה במורסיה', ציון, נה (תש"ן), עמ' 341–345; וראה גם: J.I. Israel, 'The Jews of Spanish North Africa', *TJHSE*, XXVI (1979), pp. 74 ff.; Y.H. Yerushalmi, *From Spanish Court to Italian Ghetto. Isaac Cardoso: A Study in Seventeenth-Century Marranism and Jewish Apologetics*, New York–London 1971, pp. 167–168

33 ראה: קארו בארוחה (לעיל, הערה 13), ב, עמ' 59 ואילך, 115 ואילך; ועיין גם: A. Domínguez Ortiz, *Política y Hacienda de Felipe IV*, Madrid 1960, pp. 130 ff.; J.I. Israel, 'Manuel López Pereira of Amsterdam, Antwerp and Madrid: Jew, New Christian and Adviser to the Conde Duque de Olivares', *Studia Rosenthaliana*, XIX (1985), pp. 109–126 וראה גם: אליזט, אוליבארס, שם, עמ' 30 ואילך; שרייבר (לעיל, הערה 17), עמ' 30–40.

בחצר המלוכה של פיליפ הרביעי היו באותם ימים מי שהאמינו, כי ניתן להחזיר חלק נכבד מהיהודים הספרדים והפורטוגלים שבחולגד, ולא רק אל תחומי הממלכה ההיספאנית אלא גם אל חיק הנצרות הקתולית. תקווה זו ניזונה מהעובדה הכביכול פרדוקסלית, שיהודים ספרדים ופורטוגלים, ובהם פליטי אינקוויזיציה שהתיישבו בארצות מערב אירופה, קיימו מגעים בלתי פוסקים עם נציגי ממשל ספרדים ושיתפו פעולה עם הכתר הספרדי. כמה מאותם יהודים סיפקו לרשויות הספרדיות מידע רגיש על סחר היהודים במערב אירופה ועל המגעים שקיימו עם אנוסי ספרד ופורטוגל; היו ביניהם גם מי שמסרו את השמות הנוצריים ואת הכינויים הכפולים של יהודים תושבי אמסטרדם, המבורג ומקומות אחרים, שסחרו עם חצי האי האיברי. הם גם הודיעו לשלטונות האיבריים על המעורבות של יהודים מסוימים בגיוזו מטבע ספרדי ובמעשים אחרים שהיה בהם כדי לפגוע באינטרסים החיוניים של הכתר ההיספאני. כמה ממשתפי הפעולה חיו בשולי העדה היהודית הספרדית ולא מיהרו להצטרף אל הקהילה המקומית. אחרים אמנם חזרו ליהדות בגלוי, אך לא נטלו חלק של ממש במתרחש בקהילותיהם. לון מיוחד זה השתייכו תושבי אמסטרדם לואיס ואז פימנטל (Luís Vaz Pimentel), גבריאל דה קוסטה (Gabriel da Costa) ומנואל מנדס קארדוסו (Manoel Mendes Cardoso). אלה ואחרים מסרו לכתר הספרדי, באמצעות קשריהם עם הרשויות הספרדיות שבארצות השפלה הדרומיות, ידיעות על המתרחש ברפובליקה ההולנדית ובקהילה היהודית הספרדית שבאמסטרדם. תמורת מעשים אלה ביקשו לעתים לזכות בתגינת האינקוויזיציה ולסלול לעצמם את הדרך חזרה לספרד. לשם מטרה זו הם גם לא נרתעו מלנסוע לאנטוורפן ולבריסל, שבהן היה עליהם לנהוג כלפי חוץ כנוצרים לכל דבר. ואולם, היו ביניהם גם כאלה שפעילותם הכלכלית הובילה אותם לספרד גופא.³⁴

ברם, לא רק סוחרים והרפתקנים שהתנדנדו בין זהותם החדשה לבין זיקתם לעולם האיברי נטו לשתף פעולה עם הכתר הספרדי. גם אחרים, שזיקתם ליהדות לא עמדה לכאורה בספק והיו מעורבים בחיי קהילותיהם החדשות, לא טמנו ידיהם בצלחת ונרתמו למען קידום המטרות המדיניות של הכתר ההיספאני. כזה היה יהושע חביליו שהוזכר לעיל, שסיפק לספרד מידע מדיני וכלכלי על הרפובליקה ההולנדית שהעניקה לו מקלט. אנוס זה מפורטו שבפורטוגל, שהיה מעורב בניסיון הראשון להקמת בית כנסת פומבי באמסטרדם בשנת 1612, מוזכר במסמכים הסודיים הספרדיים כאיש 'נבון וזהיר', 'ישר לבב', על אף היותו יהודי.³⁵ גם משה פלאג'י (Pallache), אחיינו של ר' שמואל פלאג'י (מי שהיה הקונסול של סולטן מרוקו בהאג בראשית המאה ה'17), נקט בדרך דומה. הוא נסע בשנת 1619 מאמסטרדם לבריסל כדי למסור לגואדלסט (Guadalest), שגריר ספרד בחצר הארכידוכס של פלנדריה, ולספינולה (Spinola), ראש הצבא הספרדי בארצות השפלה, מידע על תוכניות ההולנדים והאנגלים במרוקו.³⁶

34 ישראל, ספרד והספרדים ההולנדים (לעיל, הערה 23), עמ' 8 ואילך. על ואז פימנטל ראה עתה: סלומון (לעיל, הערה 16), ובמיוחד עמ' 27 ואילך.

35 ראה: קון, דוארטה פרננדס (לעיל, הערה 28), עמ' 79 ואילך; ועיין גם: ישראל, ספרד והספרדים ההולנדים, שם, עמ' 13 ואילך.

36 ישראל, שם, עמ' 14 ואילך; הנ"ל, יהודי צפון-אפריקה הספרדית (לעיל, הערה 32), עמ' 73. על

חידוש המלחמה בין ספרד לבין הרפובליקה ההולנדית בשנת 1621 אילץ את היהודים הספרדים באמסטרדם לנקוט צעדים שונים כדי להתגבר על המצור שהוטל על הספינות ההולנדיות. בעיקרו של דבר לא נפגע הקשר של יהודי אמסטרדם עם איבריה ועם המושבות באמריקה הקולוניאלית, ומסחרם עם ברזיל, דרך הנמלים הפורטוגליים בפורטו (Porto) ובוויאנה (Viana), התנהל ללא הפסקה.³⁷ מתברר שהחברה ההולנדית להודו המערבית, שנוסדה בשנת 1621, אף הרחיבה אז את המעורבות היהודית במסחר עם צפון-מזרח ברזיל, על אף מדיניותה המונופוליסטית. מסמך משנת 1622 מלמד על הדרך שבה השכילו סוחרים יהודים מאמסטרדם לשכנע את שלטונות הרפובליקה בחיוניות מסחרם זה. הסוחרים הספרדים גוללו בפני השלטונות בהאג את תרומתם הסגולית לסחר הקולוניאלי של הולנד. לטענתם, כתוצאה ממסחרם מצאו תושבים רבים ברפובליקה את מחייתם בתעשיית הספינות המשגשגת, בייצוא של סחורות ומוצרים הולנדיים לברזיל, ובבתי הזיקוק לסוכר שהם הקימו, שהביאו הכנסות מרשימות לקופת המדינה.³⁸ באותן שנים הלכה וגברה שאיפתם של יהודים ספרדים רבים להעמיק את אחיזתם ביבשת החדשה, ומספרם של מי שהיו מוכנים להשתתף במסעות אל עבר אמריקה הדרומית עלה באופן ניכר. אף שמחוזות היבשת החדשה היו נתונים ברובם הגדול תחת שליטה ספרדית ונחשבו ל'ארצות אלילות' מובהקות, לא נרתעו יהודים ספרדים מלהפליג אליהם בחיפוש אחר אפיקים חדשים לפעילותם הקולוניאלית.³⁹

זאת ועוד, יהודים ספרדים לא מעטים העדיפו לעבור באותן שנים להמבורג ולנהל את מסחרם משם. הם נמנו עם מייסדי שלושת הקהלים שפעלו שם מתחילת המאה הי"ז. אחד מהם היה דוארטה נונס דה קוסטה (Duarte Nunes da Costa), ובשמו היהודי יעקב קוריאל, ששירת בנאמנות, במשך יותר מעשרים שנה, את האינטרסים של הכתר הספרדי. הונו הרב וקשריו המסועפים הפכו אותו לא רק לאחד המנהיגים של העדה הספרדית בהמבורג, אלא גם לאחד הספקים העיקריים של הצי המלחמתי הספרדי, שנערך באותם ימים להתמודדות המכרעת מול הצבא ההולנדי.⁴⁰ ההפיכה בדצמבר 1640, שהעלתה את הדוכס מברגאנסה על כס המלוכה הפורטוגלי, הפיחה

משפחת פלאג'י השווה: ד' קורקוס-אבולעפיה, 'שמואל פאלאץ' ומשפטו בלונדון, ציון, כה (תש"ך), עמ' 121–133, ובמיוחד עמ' 125–127.

37 פלסינג, קהילת הסוחרים (לעיל, הערה 23), עמ' 228 ואילך.
 38 ראה: פלסינג, אור חדש (לעיל, הערה 23), עמ' 54 ואילך; הנ"ל, קהילת הסוחרים, שם, עמ' 231.
 39 על אנוסים שחזרו ליהדות ושבו מארצות מערב אירופה למושבות ספרד ופורטוגל בעולם החדש, ראה לדוגמה: B. Lewin, *Singular proceso de Salomón Machorro (Juan de León)* – *Israelita liornés condenado por la Inquisición*, Buenos Aires 1977; E.A. Uchmany, *La vida entre el judaísmo y el cristianismo en la Nueva España 1580–1606*, México 1992, pp. 47–64; פ' ביבלינק, אנוסים ונוצרים חדשים בספרד החדשה במאה הי"ז, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז, עמ' 66 ואילך, 178, 215; א' ויז'ניצר, היהודים בברזיל למן ראשית התיישבותם ועד לעצמאות ברזיל (1500–1882), תרגם מאנגלית דב קוסטלר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 53 ואילך.

40 עיין: ישראל, ספרד והספרדים ההולנדים (לעיל, הערה 23), עמ' 17 ואילך; וראה גם מאמרו: J.I. Israel, 'Duarte Nunes da Costa (Jacob Curiel) of Hamburg, Sephardi Nobleman and

תקוות חדשות בפזורה היהודית הספרדית. פורטוגל הפכה שוב למדינה עצמאית, והשתחררותה מעול ספרד הביאה לחידוש מידי של קשריה המסחריים הרשמיים עם הולנד. כבר בשנים 1643–1645 נשאו חמישים אחוז ויותר מהספינות הזרות שעגנו בליסבון דגל הולנדי, והנוכחות היהודית בקשרי המסחר בין הולנד לפורטוגל היתה מרשימה מתמיד.⁴¹ זאת ועוד, אצל בני 'האומה' נפוצו שמועות על כוונותיו של המלך החדש ג'ואו הרביעי לרסן את מדיניות האינקוויזיציה כלפי הנוצרים החדשים, והיתה ציפייה למפנה כללי ביחסה של פורטוגל אל פליטיה היהודים.⁴²

יעקב קוריאל, שתמך שנים קודם לכן בכתר הספרדי, הפך עתה לספק נשק חשוב של המשטר הפורטוגלי החדש. הוא גם השקיע מאמצים רבים להביא לשחרור הנסיך דון דוארטה, אחיו של ג'ואו הרביעי, שנעצר בידי קיסר גרמניה והוחזק בשבי במילאן. בשירות הדיפלומטי החשאי של פורטוגל נודע יעקב קוריאל תחת הקוד המספרי 14, והוא נטל חלק פעיל ביותר במתקפה הדיפלומטית שנועדה להוציא את המלוכה הלוויטנית מבידודה המדיני. על שירותיו אלה זכה, כבר בשנת 1641, לתואר אצולה מטעם הכתר הפורטוגלי: cavaleiro fidalgo da Casa Real. ממקום מקלטו הבטוח בהמבורג יכול היה ליהנות מהכבוד שנפל בחלקו ולהרהר על גורלו הנפתל: שנתיים קודם לכן נשרפה דמותו באוטו־דה־פה בליסבון, אחרי שהאינקוויזיציה האשימה אותו בהתייחדות והוציאה עליו גזר דין מוות. בשנת 1644 נתמנה רשמית לסוכן הכתר הפורטוגלי בהמבורג ושימש בתפקיד זה עד ליום מותו, עשרים שנה לאחר מכן.⁴³ בנו משה קוריאל, הלא הוא חרונימו נונס דה קוסטה (Jeronimo Nunes da Costa), מגביריה הבולטים של הקהילה הספרדית באמסטרדם, זכה בשנת 1645 לתפקיד מקביל באמסטרדם ולתואר אצולה זהה לזה של אביו.⁴⁴ באותן שנים היה גם דויד קוריאל, אחיו של יעקב, שהגיע לאמסטרדם כבר בשנת 1614, תומך עקבי של הפורטוגלים, עד שבשנת 1645 הפך את עורו והצטרף דווקא אל מחנה תומכי ספרד. בשנת 1642, כימי שיא ההתעוררות הפרו־פורטוגלית בקהילות הספרדיות המערביות, זכה גם דויד, שהיה מוכר

14–34 Communal Leader (1585–1664)', *Studia Rosenthaliana*, XXI (1987), pp. 14–34; והשווה:

H. Kellenbenz, *Sephardim an der Unteren Elbe*, Wiesbaden 1958, index

41 ראה: ישראל, ספרד והספרדים ההולנדים (לעיל, הערה 23), עמ' 29 ואילך.

42 ראה: הנ"ל, דוארטה נונס (לעיל, הערה 40), עמ' 23.

43 שם, עמ' 14, 25 ואילך.

44 עיין: D.M. Swetschinski, 'An Amsterdam Jewish Merchant Diplomat: Jeronimo Nunes da Costa alias Moseh Curiel (1620–1697), Agent of the King of Portugal', *Neveh*

Ya'akov. Jubilee Volume Presented to Dr. Jaap Meijer on the Occasion of his Seventieth Birthday, eds. L. Dasberg & N. Cohen, Assen 1982, pp. 11–14; J.I. Israel, 'The Diplomatic Career of Jeronimo Nunes da Costa: An Episode in Dutch-Portuguese Relations in the Seventeenth Century', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCVIII (1983), pp. 167–190; idem, 'An Amsterdam Jewish Merchant of the Golden Age: Jeronimo Nunes da Costa (1620–1697), Agent of Portugal in the Dutch Republic', *Studia Rosenthaliana*, XVIII (1984), pp. 21–40

בפורטוגל ובקהיליית הסוחרים בשם לופו רמירס (Lopo Ramírez), לתואר אצולה על שירותיו הנאמנים לג'ואו הרביעי.⁴⁵

לא עברו ימים רבים והתברר שהציפיות לפתיחת דף חדש ביחסים עם פורטוגל היו נטולות כל בסיס. ואכן, בראשית שנות הארבעים נתעודדו רבים מבני 'האומה היהודית הספרדית והפורטוגלית' להדק את קשריהם הכלכליים עם המכורה הלוויזנית. גם הקשרים של הסוחרים היהודים באמסטרדם עם סוכניהם בספרד נתעוררו לחיים חדשים, עם הסרתו החלקית של המצור על הספינות ההולנדיות. הרחוב היהודי באמסטרדם התכונן לעידן חדש ביחסים עם איבריה והורגשה בו תכונה רבה לקראת התמורות המעודדות שעמדו בפתח.⁴⁶

נראה ששינויים אלה לא זו בלבד שחיזקו את קשרי המסחר בין היהודים הספרדים לבין איבריה, אלא גם העלו את מספרם של מי שהיו מוכנים להסתכן בהליכה אל ספרד ופורטוגל, לצורכי מסחרם או לעניינים אחרים.

ג. תקנות הקהילות הספרדיות נגד ההליכה ל'ארצות האלילות'

על רקע זה יש לראות את ההסכמה שתיקנו פרנסי קהילת 'תלמוד תורה' באמסטרדם ב'ב' בסיון ת"ד (16 ביוני 1644), נגד 'כל יהודי נימול שייטוש את היהדות וילך לארץ השייכת לספרד או לפורטוגל, או שייודע כי עבד עבודה זרה במקום כלשהו'. מטרת התקנה היתה להרתיע את חברי הקהילה, ובהם אנוסים לשעבר שטרם היכו שורשים ביהדות, מללכת לארצות קתוליות שהדת היהודית היתה אסורה בהן. דווקא עם התחזקות התחושה האופטימית לגבי הסיכויים לתנופה כלכלית מחודשת, נתעוררו חששות כבדים בלב ההנהגה היהודית מהתגברות זרם ההולכים לאיבריה, ובמיוחד לפורטוגל. התקנה נועדה נגד מי ש'ילכו ל'ארצות האלילות' שלא על מנת להישאר בהן, שכן נגד מי שחזרו לשם לצמיתות (ומספרם הגיע כנראה לעשרות רבות) לא יכלה הקהילה, שמנתה אז קצת יותר מאלפים נפשות, לנקוט באמצעים כלשהם.

קברניטי 'האומה' חשו בצורך הדחוף לחזור ולהדגיש, כי ההליכה לחצי האי האיברי היא בגדר עבירה חמורה הכרוכה בהתכחשות ליהדות, הואיל וההולכים לשם נאלצים להסתיר את זהותם היהודית ולקיים בגלוי אורח חיים נוצרי. הם גרסו, כי לגבי מי שהיו בעבר נוצרים חדשים וחזרו ליהדות יש במעשה מסוג זה משום התכחשות לשיבתם אל הדת היהודית ואף

45 ראה: J.I. Israel, 'Lopo Ramírez (David Curiel) and the Attempt to Establish a Sephardi Community in Antwerp in 1653–1654', *Studia Rosenthaliana*, XXVIII (1994), pp. 104–106

46 הנ"ל, ספרד והספרדים ההולנדים (לעיל, הערה 23), עמ' 32 ואילך. על רקע זה יש לראות גם את ציפיותיו המיליטנטיות של הישועי הפורטוגלי אנטוניו ויאירה, שביקר בהולנד בשנים 1640–1648, שוחח עם מנשה בן ישראל וקיווה שהיהודים ימירו את דתם והאנוסים לשעבר יחזרו לפורטוגל. ועיי': A.J. Saraiva, 'Antonio Vieira, Menasseh Ben Israel et le cinquième empire', *Studia Rosenthaliana*, VI (1972), pp. 24–57; E. Lipiner, *Os baptizados em pé. Estudos acerca da origem e da luta dos Cristãos-Novos em Portugal*, Lisboa 1998, pp. 329–351

משום הצטרפות מחודשת, מרצון, לדת הנוצרית, אפילו אם נעשה הדבר לזמן קצוב ולמראית עין. האיסור לא הצטמצם להליכה לארצות האיבריות בלבד, אלא כלל את כל המדינות שבהן נאסרה הדת היהודית. כתנאי להחזרתם אל חיק הקהילה, ואפילו כתנאי לקבלתם למניין, הטילה התקנה על העבריינים לבקש מחילה מעל בימת בית הכנסת, מיד עם שובם לאמסטרדם. כמו כן, במשך ארבע שנים נאסר לכבדם בעלייה לתורה או במצווה כלשהי בזמן התפילה, אפילו לא באירועים תגיגיים של בני משפחתם. עוד קבעה ההסכמה, כי במשך כל תקופת ענישתם לא יוכלו לשמש בחזנות או בשום תפקיד אחר בעדה. רק בתום ארבע השנים, ורק לאחר שיחזרו בתשובה מלאה על פי הוראות הרבנים, יוכלו ליהנות שוב מזכויות מלאות בקהילה.⁴⁷ על ההסכמה חתמו שבעת חברי המעמד ובהם דויד קוריאלי, הסוכן בפועל של הכתר הפורטוגלי באמסטרדם, שנבחר כחודשיים קודם לכן לשמש בתור פרנס לאותה שנה;⁴⁸ כפי שעוד נראה בהמשך, לא הרתיעה ההסכמה אף אותו בעצמו מלהתיישב מספר שנים לאחר מכן באנטוורפן, שהיתה תחת שלטון ספרד, אם כי באורח מפתיע הצליח לשמור גם שם על זהותו היהודית בגלוי ובאין מפריע.

מסוף שנת 1644 ואילך נהגו לרשום בפנקס הקהילה באמסטרדם את שמות העבריינים שהלכו לארצות העבודה הזרה ובשובם נצטוו להביע חרטה פומבית על מעשיהם. הודות לקפדנות הבירוקרטית של פרנסי הקהילה לדורותיהם ניתן לאתר את שמותיהם של שמונים וחמישה יהודים ספרדים מאמסטרדם, שחויבו לבקש מחילה בין השנים 1644–1747 על הליכתם למקומות שבהם נאלצו להתכחש ליהדותם.⁴⁹ שלושה מבין השמונים וחמישה נתפסו פעמיים בעבירה זו, ושניים מהם התנסו פעמיים בטקס בקשת המחילה הפומבי. מדובר בדויד הנריקס (Henriques), שעבר את הטקס המשפיל בשנים 1646 ו-1656, ובדויד בואנו (Bueno), שנהג כמותו בשנים 1656 ו-1658.⁵⁰ לעומת זאת פטרו אנשי המעמד בשנת 1647 את יצחק גומס דה פניה (Gomes da Penha) מבקשת המחילה, אף ששהה מחוץ ליהדות במשך שלושים וחמש שנים! במהלך חקירתו עלה בידי להוכיח שעזב את אמסטרדם לפני שמלאו לו שלוש-עשרה שנים, והפרנסים החליטו כי אפילו שהלך לארצות אלילות וחילל את השם, היות שנשט את

47 עיין: הסכמות א (לעיל, הערה 19), עמ' 172; והשווה: קפלן, ארצות האלילות (לעיל, הערה 12), עמ' 205 ואילך.

48 ראה: הסכמות א, שם, עמ' 167; ועיין: ישראל, לופו רמירס (לעיל, הערה 45), עמ' 105 ואילך.

49 ראה: קפלן, ארצות האלילות (לעיל, הערה 12), עמ' 212–224; הנ"ל, 'פסקים מבית הדין של הקהילה הספרדית-הפורטוגאלית באמסטרדם במאה השמונה-עשרה ומשמעותם ההיסטורית-חברתית', מחקרים על תולדות יהדות הולנד, ה, בעריכת "מכון, ירושלים תשמ"ח, עמ' 28–30.

50 עיין: הסכמות א (לעיל, הערה 19), עמ' 210, 401, 413, 427. השלישי שנתפס בעבירה זו פעמיים היה גבריאל אלוס (Alves), וראה שם, עמ' 444. הוא ביקש מחילה ביום כיפור תי"ט (6 באוקטובר 1658), ובנוסף הדברים שקרא מעל התיבה נאמר כי 'הלך לארץ אלילות בפעם שנייה' ('do mal' 'que ej feito en auer hido a terra de idolatria 2 vez'), אלא שאין לנו שום ידיעה על פעם קודמת שביקש כפרה על מעשה מסוג זה. בניסן תי"א תרס חמישה פלורנינים וחצי לקהילה, ולאחר מכן שמו אינו מוזכר יותר עד לתשרי תי"ז. באותו תאריך הוא מופיע ברשימה של אנשים שאין בידי הקהילה האפשרות לגבות את חובותיהם. אפשר שחזר לתקופה קצרה ושוב נעלם עד לתשרי תי"ט. מוצאו היה מאיטליה. ועיין: קפלן, ארצות האלילות, שם, עמ' 221, הערה 81.

היהדות בגיל צעיר, הוא פטור מהעלייה לתיבה ומשאר העונשים הכלולים בהסכמה שנוסחה בעניין זה.⁵¹ מתברר שהשנים מחוץ ליהדות הטיבו עמו מאוד, ומסכומי המס ששילם לקהילה לאחר שובו עולה שחזר משם עם רכוש גדול.⁵²

בשנת 1682 פטרו גם את אליהו בן מתתיה אבוהב מבקשת המחילה ומשאר העונשים, מאחר שחברי בית הדין נוכחו לדעת כי חזר בתשובה בקהילה אחרת.⁵³ ואכן, באותם ימים כבר נמצאו שלוש קהילות נוספות שתיקנו הסכמות נגד ההליכה ל'ארצות האלילות'. ביי"ח באדר תט"ז (28 במארס 1655) חיברו ראשי הקהילה הספרדית בליוורנו, שהיתה דומה בגודלה לזו שבאמסטרדם, תקנה שקבעה 'כי כל מי שילך לארצות המערב שבהן אסור ליהודים לשהות, מזמן שובו ולמשך תקופה של שנתיים לא יעלה לתורה ולא יאמר את ברכת הגומל, ולא ימלא שום תפקיד בקהל קדוש זה ולא יזכה בו בתואר כלשהו'.⁵⁴ כשלוש שנים לאחר מכן, ביי"ז בטבת תי"ח (23 בדצמבר 1657), ניסחו פרנסי קהילת 'בית ישראל' של הספרדים בהמבורג, שמנתה אז קרוב לשש מאות נפש, הסכמה דומה לזו שתוקנה בליוורנו: '...מי שיעזוב את היהדות וילך לספרד או לפורטוגל, לאחר שישוּב משם לא יעלה במשך שנתיים לתורה, ובזמן זה לא יכבדוהו בשום מצווה [בבית הכנסת]'.⁵⁵ ההנהגות בליוורנו ובהמבורג פטרו כפי הנראה את העבריינים מהטקס הפומבי של בקשת המחילה, אך גם הן מנעו מהם את העלייה לתורה או כיבודים אחרים בבית הכנסת. עם זאת, שלא כמו באמסטרדם, צומצם הדבר בקהילות אלה לשנתיים בלבד. ואולם, בהמבורג לא מנעו מן העבריינים את האפשרות להיבחר לתפקידים בקהילה במשך תקופה זו, ככל הנראה בגלל מספרם הקטן יחסית של חברי הקהילה והקושי למצוא מספיק מועמדים לשמש פרנסים.⁵⁶

51 הסכמות א, שם, עמ' 220: 'em dous de adar se prezentou diante dos ssres do mahamad ysaque gomes o coal alegou que ele avia sahydo desta cidade avia couza de 35 annos sendo menor de ydade de treze annos...'

52 שם, עמ' 223: עם הצטרפותו לקהילה נקבע לו מס שנתי לקופת הצדקה בסך שבעים פלורנים.

53 עיין: ב-GAA, PIG (לעיל, הערה 19), מס' 20, Livro de Escamoth B (להלן: הסכמות ב), עמ' 47. מדובר בבנו החמישי של מתתיה בן יצחק אבוהב. הפרנסים פנו בעניין זה אל בית הדין שבראשו עמד ר' יצחק אבוהב דה פונסיקה, ולצדו כיהנו ר' יעקב ששפורטש ור' שלמה דה אוליירה. ועיין: קפלן, פסקים (לעיל, הערה 49), עמ' 29, הערה 112.

54 ראה הסכמות ליוורנו, בספרו של טואף, האומה העברית (לעיל, הערה 2), עמ' 561. זוהי הסכמה מס' 25 בקובץ התקנות של קהל ליוורנו, שאושר באותו יום: 'Que qualquer que for aas partes de ponente, donde não poden estar judeos, não possa ser chamado a Sefer Tora nem fazer agomel por dous anos desde que tornar e asi mesmo não posa ter officio nem grado neste KK por dito tempo de dous anos'

55 עיין בפנקס הקהילה הספרדית בהמבורג (Livro da Nação) לשנים ת"ב-תמ"ב (1652-1681), המופקד בארכיון המדינה של המבורג, וסימנו I-II 993 (מיקרופילם בארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל, ירושלים). עמ' 104: 'Tambem se ordenou que toda a pessoa que for de judeismo a Espanha ou Portugal e tornase o não chamarão a sepher thora em 2 annos nem neles gozara de misva alguma'. על הפנקס ועל ארגונה של הקהילה עיין: ב'צ' אורנן-פינקוס, 'הקהילה הפורטוגזית בהאמבורג והנהגתה במאה ה'ז', ממזרח וממערב, ה, בעריכת א' טואף, רמת גן תשמ"ז, עמ' 7-51. בליוורנו חזרו וניסחו הסכמה כמעט זהה לזו שנוסחה שם בשנת 1655, בקובץ התקנות מ"ג באדר

בהשוואה לתקנות הקצרות והמתונות יחסית של ליוורנו והמבורג, היתה ההסכמה שניסחה האסיפה הכללית של קהילת הספרדים בלונדון מפורטת ומחמירה. בקיץ 1677, כשנתכנסו כל חברי קהילת 'שער השמים' לתקן ולהרחיב את הסכמות היסוד משנת 1663, הם מצאו לנכון להוסיף תקנה מיוחדת נגד ההולכים לספרד ולפורטוגל. הסכמה מס' 33 של תקנות הקהל החדשות קבעה: 'יהודי נימול אשר ילך לארצות ספרד ופורטוגל ויחזור לאחר מכן שוב ליהדות, לא יתקבל [לקהילה] עד שיעלה לתיבה ויבקש מחילה קבל עם ועדה, מהאל הברוך ומהקהל, על השערוריה שעורר, ויקבל על עצמו לחזור בתשובה על פי מה שיוטל עליו'. גם קהילת לונדון, כדוגמת קהילת המבורג, לא יכלה להרשות לעצמה למנוע מהעבריינים להיבחר מיד לתפקידים בקהילה: עדתם מנתה אז פחות מארבע מאות איש, ורבים מחבריה לא גילו התלהבות למלא תפקידים ציבוריים, שהיו כרוכים בנטל כלכלי ובאחריות חברתית כבדה.⁵⁷ לעומת זאת, בעניין העליות לתורה והכיבודים בבית הכנסת קבעה התקנה, כפשרה בין שיטת אמסטרדם לשיטת ליוורנו-המבורג, תקופת השהיה של שלוש שנים.

התקנה של קהילת 'שער השמים' מתייחדת בעיקר בפסקתה האחרונה. המתקנים הדגישו במפורש, שהעונש יוטל גם על ההולכים להתגורר בצרפת ובברבנט (ארצות השפלה הדרומיות, שהיו תחת שלטון ספרד): 'אלא אם יוכח מעל לכל ספק כי באותם מקומות נהגו כיהודים, דהיינו אכלו [מזון] כשר, לא הטבילו את בניהם [לנצרות] ולא עבדו עבודה זרה'.⁵⁸ מסתבר שכאשר באו יהודי לונדון לתקן את הסכמתם כבר היתה המציאות החדשה בצרפת ובארצות

א תל' (4 בפברואר 1677). ועיין: טואף, האומה העברית (לעיל, הערה 2), עמ' 605. ההסכמה המתוקנת מופיעה שם כהסכמה מספר 5 בתוך החלק השני, החולל 'הסכמות עם קנסות כספיים' (De las Escamod con penas pecuniarias), והמתקנים מצאו לנכון להוסיף, שלאנשי המעמד הזכות לקבוע בכל מקרה ומקרה את כחם הקנס שיהיה על העבריינין לשלם: 'soto la pena que pareciere a los Señores del Maamad'

57 עיין בהסכמות ב של 'שער השמים' (Ascamot 5437–5488), סי' 129 בארכיון הקהילה הספרדית בלונדון, עמ' 9 (מספור שלי – י"ק): 'Todo o Judeu que depois de circuncidado for a Terras de Espanha e Portugal tornando a Judesmo, não sera admitido, sem que prim[ei]ro suba a Teba a pedir perdão em publico a Deos Bendito e ao Kahal pello escandalo que cauzou, e resseba a penitensia que lhe for dada'

58 שם, שם: 'E o mesmo se entendera com os que depois de judeus circuncidados forem de assento em terras de França e Brabant donde não consintem judeus se não for que conste com toda a certeza que nas ditas partes se portarão como judeus comendo caser, não bautizando seus filhos nem se ajoelhando a Ydolatria, e em quanto não constar isto serão julgados como os que vão a Espanha..'. יש לציין, כי המתקנים כתבו הפעם 'forem estar de assento', דהיינו ילכו לשם כדי להתיישב או לגור, בשונה ממה שכתבו לגבי ההולכים לספרד ולפורטוגל, ששם עצם ההליכה היתה בגדר עבירה. אפשר שבנוגע לצרפת ולברבנט הבחינו קברניטי לונדון בין הליכה לצורך מעבר או לצורך שהייה ארעית לבין ישיבה לפרק זמן ממושך יותר. בהסכמות המתוקנות מתחילת תנ"ד (אוקטובר 1693) מופיעה תקנה זו כתקנה מס' 29, עם תוספת קטנה: לא רק צרפת וברבנט אלא גם כל מקום אחר שבו לא יוכלו להיות כיהודים: 'ou quaisquer otras partes onde não (consintem) judeus'. ועיין שם, עמ' 10 ואילך (המספור בכתב היד).

השפלה הדרומיות ידועה ומוכרת בקרב הפזורה הספרדית. אמנם, במקומות אלה עדיין אסור היה לקיים את היהדות באופן רשמי, אך אנוסים ונוצרים חדשים מקומיים לא התקשו לנהל אורח חיים יהודי גלוי למדי, אם רק רצו בכך. התנהגותם לא היתה בגדר סוד, והשלטונות, שידעו על זהותם הדתית הנסתרת, העדיפו להתעלם ממנה מתוך שיקולי תועלת כלכלית. בצרפת הם הוגדרו עד לראשית המאה הי"ח בתור בני 'האומה הפורטוגלית' או 'סוחרים פורטוגלים' סתם. יחד עם זאת, יכלו האנוסים והנוצרים החדשים שישבו שם לתת פומבי לזיקתם ליהדות בלי לחשוש שיאונה להם רע, במיוחד מאמצע המאה הי"ז ואילך. בעיירות פיירוראד (Peyrehorade), לבאסטיד-קלארנס (Labastide-Clairance) ובמיוחד בידאש (Bidache), קיבלו הביטויים היהודיים של בני 'האומה הפורטוגלית' אופי גלוי למדי.⁵⁹ הדברים היו בולטים אף יותר בבאינונה. הספרות מאדאם ד'אולנואה רשמה ביומנה בשנת 1679, לאחר ביקור קצר בעיר: 'למחרת הוליכו אותי לראות את בית הכנסת של היהודים בפרוור סנט אספרי (Saint-Esprit). לא מצאתי בו דבר ראוי לציון'.⁶⁰ דבריה מעידים כאלף עדים שלא היתה לה שום סיבה להרגיש כי בית התפילה היהודי בעיר אינו חוקי. השלטונות המקומיים לא הקפידו אפוא עם התושבים הפורטוגלים ולא מנעו מהם להתכנס בבית הכנסת לקיום פולחנם.

המצב לא היה שונה באנטוורפן. בשנת 1653 ניסתה כידוע קבוצה של יהודים ספרדים מאמסטרדם להשיג רשיון מן הדוכס לאופולד וילהלם, המושל הכללי של ארצות השפלה

59 ראה לעיל, הערה 22; ועייין: נהון, האנוסים בצרפת (לעיל, הערה 22), עמ' 185 ואילך, הערות 50-53. ר' יעקב ששפורטש התערב בסכסוך שפרץ בקרב יהודי בידאש לקראת סוף המאה הי"ז. מדברי תשובתו לר' חיים די מירקאדו, מד' בסיון תמ"ד (24 במאי 1684), ניתן ללמוד לא רק שנתקיימה שם קהילה בשם 'נווה שאנן', אלא שבבאינונה עצמה כבר פעלה קהילה בשם 'נפוצות יהודה', שמירקאדו שימש בה אב בית דין. בדברי הסיום רשם ששפורטש: 'למה לא נשים על לבנו כי כל אותם הקהילות שהם ג' גרגרי מגירוש צרפת בנס הם עומדים ובחמלת ה'. בבידאש פעלה אז אפוא קהילה ספרדית מאורגנת, וששפורטש התייחס אליה כאל קהילה יהודית לכל דבר. ועייין: ר' יעקב ששפורטש, ספר שו"ת אהל יעקב, אמסטרדם תצ"ז, סי' סה, ע' ע"א-ע"א. המקרה של בידאש הוא אכן מיוחד במינו, כי מדובר בנסיכות עצמאית, והיהודים שהתגוררו בה קיבלו כתבים מהשליט בשנים 1665 ו-1668, לא דווקא בתור פורטוגלים אלא כיהודים מוכרים. לקראת 1690 כבר נתקיימה קהילה גם בפיירוראד, בשם 'בית אל', תחת חסותה של קהילת באינונה. ראה: ששפורטש, שם, סי' סג, סח ע"ב: 'לק"ק בית אל של עיר פיניא אוראדה המשועבד תחת בית דינו של ק"ק נפוצות יהודה של עיר באינו' שבמלכות צרפת יע"א לכה"ר יצחק דא קושטא ש"ץ ומלמד בק"ק הנ"ל נר"י. וראה גם: G. Nahon, 'Inscriptions funéraires hébraïques et juives à Bidache, Labastide-Clairance (Basses Pyrénées) et Peyrehorade (Landes). Rapport de mission', *REJ*, CXXVII (1968), pp. 223-252, 347-365; CXXVIII (1969), pp. 349-375; CXXX (1971), pp. 195-230; וכן בחיבורו: *Les 'Nations' juives portugaises* (לעיל, הערה 22), עמ' 281-259.

60 ראה: 7. Mme d'Aulnoy, *Relation du voyage d'Espagne*, I, Paris 1691, p. 185. על פיירוראד ועל אורח החיים היהודי של האנוסים שם במחצית השנייה של המאה הי"ז, ראה גם: ח' בינארט, 'משה ויעקב גומס, ילידי פניאורדה (ליד בורדו), נידוני האינקוויזיציה', היסטוריה יהודית, 6 (תשנ"ב), עמ' יג-כו.

הדרומיות, כדי לגור כיהודים גלויים בבורהרהאוס (Borgerhout), בסביבות אנטוורפן, מתוך רצון להדק את הקשרים המסחריים עם ספרד. ואולם, סכומי הכסף שהבטיחו לשלם תמורת הפריבילגיה לא הועילו ויוזמתם סוכלה בידי גורמים כנסייתיים בבריסל ובמזריד.⁶¹ חרף העובדה שלא קיבלו אישור רשמי לחיות באנטוורפן כיהודים, נשארו כמה מהם במקום. הבולט ביניהם היה לופו רמירס, הלא הוא דויד קוריאל הנוכר, שהיה חתום על ההסכמה של קהילת אמסטרדם משנת 1644 נגד ההליכה ל'ארצות האלילות'. הוא הסתכסך עם המעמד של קהילת 'תלמוד תורה' ועזב את אמסטרדם בשנת 1653 וחזר אליה רק בשנת 1666, לקראת סוף חייו, כשהתעוררות השבתאית עוררה גם אותו לחזרה בתשובה.⁶² בימי ישיבתו באנטוורפן נהג כיהודי לכל דבר. לא זו בלבד ששני בניו שנולדו לו שם – שמואל ב' 1655 ויצחק ב' 1659 – נימולו ביום השמיני ללידתם, אלא שהקפיד אפילו להישבע 'כמנהג היהודים' בהופעותיו בפני בית המשפט העירוני. מסתבר שגם נמנע מלפקוד את הבורסה בשבתות.⁶³ נוצרי חדש בשם גספאר לופס פריירה העיד בחקירתו בבית דין האינקוויזיציה באיים הקנאריים, כי בשנת 1658, בימים ששהה באנטוורפן, ראה באחת הגינות שבעיר סוכות, שבנו דויד קוריאל ובני משפחתו כדי לקיים את מצוות דתם; בחג הפסח סעד בחברת יהודים אחרים ואכל עמם מצות. גספאר גם ידע לספר על פונדק שעוברי אורח יהודים נהגו להתאכסן בו בהגיעם לעיר.⁶⁴ אף יצחק בן מתתיה אבוהב, קרובו של דויד קוריאל, הגיע מאמסטרדם

61 ראה: L. Dequeker, 'Heropleving van het Jodendom te Antwerpen in de zeventiende eeuw?', *De Zeventiende Eeuw*, V (1989), pp. 154 ff. ועיי': ישראל, לופו רמירס (לעיל, הערה 45), עמ' 113 ואילך.

62 דויד קוריאל עזב את אנטוורפן קודם לכן; בשנת 1660 כבר ישב במידלבורך ובשנת 1664 כבר התגורר ברוטרדם. על העדה היהודית במידלבורך עיי': W. Smit, 'Joden in Middelburg', *Zeeuws Tijdschrift*, XVIII, 1 (1968), pp. 8–18. על יהודי רוטרדם באותם ימים ראה: J. Zwarts, 'De Joodse Gemeenten buiten Amsterdam', *Geschiedenis der joden in Nederland*, I, eds. H. Brugmans & A. Frank, Amsterdam 1940, pp. 393–395.

63 על הסכסוך בין דויד קוריאל למעמד של קהילת הספרדים באמסטרדם, עיי': L. Fuks, 'rechtsstrijd onder Amsterdamse Sefardim in de 17e eeuw', *T Exempel dwinght: Opstellen aangeboden aan I. Kisch ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*, Zwolle 1975, pp. 175–189; L. Hagoort, 'A Restless People: Conflicts Between the Jewish Merchants Lopo Ramires and Manuel Dias Henriques and the "Parnasim" of the Portuguese Nation about the Inheritance of Rebbecca Naar', *Studia Rosenthaliana*, XXXII (1998), pp. 155–172. על שהותו באנטוורפן ראה: ישראל, לופו רמירס (לעיל, הערה 45), עמ' 113, הערה 64, 115–118; וראה: L. Wolf, *Jews in the Canary Islands, being a Calendar of Jewish Cases Extracted from the Records of the Canariote Inquisition in the Collection of the Marquess of Bute*, London 1926, pp. 190 ff., 194; I.S. Révah, 'Pour l'histoire des Nouveaux-Chrétiens portugais. La relation généalogique d'Isaac de Mathathias Aboab', *Boletim Internacional de Bibliographia Luso-Brasileira*, II (1961), p. 310.

64 עיי': הילף, שם, עמ' 191, 194. גספאר לופס, שהיה מוכר גם תחת השמות Vitoria ו-Castro, העיד על שתי דודותיו, אחיות אמו, שהתגוררו זמן מה באנטוורפן ועברו למידלבורך כדי לחיות חיים

להתגורר באנטוורפן, ובאותם ימים גם ישב שם מיגל דה לוס ריאוס (Miguel de los Ríos), בנו של יוסף דה לוס ריאוס, חבר מעמד קהילת הספרדים באמסטרדם בשנת 1658! זאת ועוד, יהודה דה וגה (Vega) מאמסטרדם נהג לבקר בבית קוריאל 'בחגים ובהזדמנויות אחרות, כמנהג יהודי בין יהודים!⁶⁵ אפילו ר' מנשה בן ישראל ביקר באנטוורפן בתחילת אוגוסט 1654, כשבא לפגוש את המלכה כריסטינה משבדיה. הוא נשאר שם במשך שבועיים אף שהיה אחד מארבעת רבני הקהילה הספרדית באמסטרדם!⁶⁶ שנתיים לאחר מכן הגיע לשם, לביקור חטוף, החכם דויד הכהן מהמבורג; הוא ביקש לכך ה'תר מיוחד מפרנסי קהילת 'בית ישראל' שבעירו.⁶⁷

עובדות אלה מסבירות היטב את משמעות הניסוח של תקנת לונדון משנת 1677: 'אלא אם יוכח מעל לכל ספק כי באותם מקומות נהגו כיהודים...'. בשנים ההן כבר ניתן היה לשמור על אורח חיים יהודי בתנאים סבירים למדי במקומות מסוימים בצרפת וגם באנטוורפן. אלא שבכל מקרה ומקרה דרשו פרנסי לונדון ממי שחזרו ממקומות אלה ראיות לגבי התנהגותם הדתית בימי שהותם שם. גם אנשי המעמד באמסטרדם נהגו כך: הם לא הענישו את ר' מנשה בן ישראל או את יצחק בן מתתיה אבוהב על הליכתם לארצות השפלה הספרדיות, משום שהיו בידיהם הוכחות וראיות שהללו נהגו שם כיהודים.

לעומתם נאלץ המשורר דניאל לוי דה באריוס לבקש מחילה בבית הכנסת הספרדי באמסטרדם, בשנת 1664, על הליכתו לבריסל, שבניגוד לאנטוורפן לא נחשבה למקום שניתן היה לקיים בו אורח חיים יהודי גלוי. אף שמארחיו הנוצרים של דה באריוס ידעו היטב על זהותו ועל השתייכותו לקהילה היהודית הספרדית באמסטרדם, נמנע ממנו לנהוג בפומבי כיהודי בבירת השלטון הספרדי שבארצות השפלה. בפנקס הקהילה לא הוזכר ששהה בבריסל (פרט שמתחוויר לנו מכתביו שנדפסו שם), אך לעומת זאת צוין שהלך 'לארץ אלילות וחילול

יהודיים לכל דבר; אמו, אביגיל פריירה, עברה גם היא מאנטוורפן למידלבורך, ונפטרה שם בשנת 1664. אחיו של גספאר, דון לואיס פריירה, ישב אף הוא באנטוורפן. בין האנשים הנוספים שעמם נפגש גספאר באנטוורפן היה יצחק פריירה, בנו של אברהם ישראל פריירה, מייסד הישיבה בחברון. על יצחק פריירה סיפר גספאר כי 'בימים המעטים שישב באנטוורפן נהג כיהודי'. ראה: וולף, שם, עמ' 184 ואילך.

65 עיין שם, עמ' 185. גספאר לופס מזכיר את יצחק אבוהב בתור 'איש צעיר, בן אחיו וגיסו של רמירס'. וראה: ישראל, לופר רמירס (לעיל, הערה 45), עמ' 116 ואילך. הוא נשא לאשה את שרה, בתם הבכירה של דויד קוריאל ורחל אבוהב אחותו.

66 ראה: A.K. Offenberger, 'Menasseh ben Israel's Visit to Christina of Sweden at Antwerp, 1654', *Lias*, XVI (1989), pp. 265–274; ועיין גם: R.H. Popkin, 'Some Aspects of Jewish-Christian Theological Interchanges in Holland and England 1640–1700', *Jewish-Christian Relations in the Seventeenth Century. Studies and Documents*, eds. J. van den Berg & E.G.E. van der Wall, Dordrecht–Boston–London 1988, p. 18. על קשריו של מנשה בן ישראל עם כריסטינה ראה בעיקר: S. Akerman, *Queen Christina of Sweden and Her Circle*, Leiden 1991, index.

67 על האישור לר' דויד הכהן בד' במרחשון ת"ז (22 באוקטובר 1656) ראה: הסכמות המבורג, א (לעיל, הערה 55), עמ' 79.

את השבת.⁶⁸ על כן נדרש, בערב יום כיפור תכ"ה (29 בספטמבר 1664), לחזור בספרדית על הנוסח הפורטוגלי הקבוע ו'לבקש מחילה מאדון העולם ומתורתו הקדושה על המעשה הרע שעוללתי בלכתי לארץ אלילות'.⁶⁹

אנשי המעמד באמסטרדם הענישו גם את מי שחזרו ממקומות שבהם יכלו לחיות בתור יהודים ואף על פי כן נמנעו מלעשות זאת. בסוף ספטמבר 1665 גזרו על אברהם גבאי מנדס כי במשך שנתיים 'לא יעלה לתורה ולא ייקרא לשום מצווה אחרת... ולא ימלא שום תפקיד', מאחר שנודע להם 'מפי אנשים הדבקים מאוד באמונתם', שהלך ללונדון 'בזמן שקיום דתנו הקדושה כבר היה מותר בה ונתקיים בה מניין', אך 'מעולם לא התפלל עם אחינו ולא הציג עצמו בתור יהודי ככל היתר'. זוהי אולי העדות הראשונה על קיום תפילה במניין בלונדון בלא אישור רשמי מטעם שלטונו של קרמוול, זמן קצר אחרי שהועידה שזימן בנושא שיבת היהודים לאנגליה הסתיימה בלא הכרעה. מעדות זו גם ניתן ללמוד על רשת של פיקוח חברתי שפרסו ראשי 'האומה' על כלל מרכזי הפזורה הספרדית.⁷⁰ אותו גבאי מנדס הגיע לאמסטרדם מאנטוורפן ונקרא לעלות לתורה ביום כיפור. בואו מאנטוורפן לא עורר בעיני הפרנסים שום קושי, שהרי ידעו ככל הנראה על הקשרים שקיים עם העדה היהודית במקום.⁷¹ ואולם, מישוהו

68 ראה: הסכמות א (לעיל, הערה 19), עמ' 555: 'por hauer ido a terra de Idolatria e prophanado Sabat'. על ספרי השירה של דה באריוס שנדפסו בבריסל בשנים 1660-1680, ראה: H. den Boer, 'La literatura hispano-portuguesa de los sefardies de Amsterdam en su contexto histórico-social (ss. XXVII y XVIII)', *Academisch proefschrift*, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 1992, pp. 401, 402, 406, 408, 409, 416; דה באריוס גם הדפיס שני חיבורים באנטוורפן, בשנים 1674 ו-1679; ועיין שם, עמ' 408, 414. יש יסוד סביר להניח כי חזר לבקר בבריסל גם אחרי 1664.

69 ראה הסכמות א, שם: 'Subo a esta Teba por mandado de los Sres del Mahmad para pidir perdón al S[e]ñor del Mundo y a su santa Ley, del mal que he hecho en ir a tierra W.C. Pieterse, *Daniel Levi de Barrios als geschiedschrijver van de ydolatria*, Amsterdam 1968, p. 19. רשמה בטעות כי טקס המחילה של דה באריוס התקיים ב־30 בספטמבר 1665. היא גם לא שמה לב לעובדה, שדה באריוס עלה לתיבה ב־1 בתשרי, דהיינו יום לפני יום כיפור. מכל מבקשי המחילה באמסטרדם הוא היחיד שאמר את דבריו בספרדית. יש ללמוד מכך שעדיין לא שלט בפורטוגלית. הוא נולד במונטיליה שבאנדלוסיה, ואפשר שהשתייך למשפחה של נוצרים חדשים ממוצא ספרדי שנשארה בספרד במשך דורות.

70 ראה: הסכמות א, שם, עמ' 413: 'Termo do que ordenarão os SSres do Mahamad s[ob]re não auer congregado Abraham Gabay Mendez en Londres com os mais Jahidim de aquele K[ahal] sendo judeo circumeisso'. ההחלטה נתקבלה בחדש טבת, אך ספירת השנתיים שבהן לא יעלה לתורה ולא יבחר לתפקידים נקבעה מ־ב בתשרי ת"ז (30 בספטמבר 1665), ונראה שבתאריך זה חזר לאמסטרדם. ועיין: קפלן, התפקידים החברתיים של החרם (לעיל, הערה 1), עמ' 118. וראה גם: י' תשכ"ב, 'ידיעות חדשות על קהילת ה'אנוסים' בלונדון על פי איגרות ששפורטש בשנת תכ"ה (1664-1665)', גלות אחר גולה (לעיל, הערה 1), עמ' 471, הערה 5.

71 ראה הסכמות א, שם: 'Auendo chamado a sepher Tora Abraham Gabay Mendez vindo de Amb[ere]s em dia de Kipur sem saber se auia estado antes em terra que ouiesse judesmo' מן הכתוב מתקבל הרשם, שעצם בואו של גבאי מנדס מאנטוורפן באותם ימים לא עורר

הלשין עליו, כפי הנראה, שבלונדון הסתיר את יהדותו, ועל כן החליטו, יומיים לאחר מכן, להטיל עליו עונש, מתון במקצת מזה שנהגו להטיל על ההולכים 'לארצות האלילות'. מספר שנים לאחר מכן, בקיץ 1659, גזרו על יעקב סובריניו (Sobrinho) לבקש מחילה על הליכתו לצרפת, ועל שהטביל שם את בנו לנצרות. במעשה זה, שלא היה מחויב המציאות בתנאים החדשים ששררו בצרפת, הרשיע סובריניו את עצמו, והוכיח שלא עמד אפילו בתנאים המינימליים שנדרשו ממי שהלך לצרפת לתקופה קצרה.⁷²

אין זה מקרה שדווקא בין השנים 1644–1677 תיקנו ארבע הקהילות החשובות ביותר של היהודים הספרדים במערב הסכמות נגד ההליכה 'לארצות האלילות'. בשנים אלה הגיעה לשיאה הפעילות המסחרית בין מרכזי 'האומה' במערב אירופה לבין חצי האי האיברי. השינויים הפוליטיים שנתחוללו בעקבות שלום מינסטר בשנת 1648 וסיום המלחמה בין ספרד להולנד תרמו תרומה של ממש לביסוס עוצמתם הכלכלית של היהודים הספרדים באמסטרדם. הקשרים המדיניים והכלכליים בין ספרד לרפובליקה ההולנדית הלכו ונתחזקו, והסוחרים היהודים ניצלו את ניסיונם לביסוס מעמדם במערך המסחרי החדש. הקף המעורבות של בני 'האומה' בייבוא הצמר מצפון ספרד והמתכות היקרות מהמושבות שבאמריקה התרחב מאוד, ויחד עם זאת גם גבר חלקם בייצוא האריגים מצפון-מערב אירופה לדרום ספרד.⁷³

ואולם, לא השלום בלבד תרם לעליית המשקל הכלכלי של היהודים הספרדים, אלא גם המלחמה הבלתי מתפשרת שהכריזה האינקוויזיציה הספרדית על הנוצרים החדשים, בשנות הארבעים והחמישים של המאה ה'יז'. המתקפה המחודשת נגד הנוצרים החדשים גרמה למאות יהודים להגר מקסטיליה ולחזור ליהדות גלויה.⁷⁴ מקצת פליטי האינקוויזיציה היו סוחרים ואנשי כספים מהשורה הראשונה, שמילאו תפקידי מפתח במימון פעילותו של הכתר הספרדי בימי פיליפ הרביעי. ברם, במקרים מסוימים תרמו נפילתו של הקונדה-דוכס אוליבארס והמשבר הכלכלי שפקד את ספרד בשנת 1646, לא פחות ממעשי האינקוויזיציה, להחלטה להסתלק ממדריד ומאנטוורפן ולהצטרף אל הקהילות היהודיות במערב אירופה. בין הנמלטים היו הבנקאים הנודעים דיוגו טישירה דה סמפאיו (Diogo Teixeira de Sampayo), שהפך בהמבורג לאברהם סניאור, האחים מנואל ורודריגו אלוארס פינטו (Alvares Pinto), שלאחר שובם ליהדות ברוטרדם נקראו אברהם ודוד דה פינטו, ותומאס רודריגו פריירה (Rodríguez Pereyra), ששינה באמסטרדם את שמו לאברהם ישראל פריירה.⁷⁵ יחד עמם עזבו את תחומי

אצל אנשי המעמד שום קושי והם לא נתכוונו להענישו על כך. לעומת זאת הענישו את דויד אבוהב בא' בשבט ת"י"ב (11 בינואר 1652); ליד שמו צוין כי מוצאו מאנטוורפן, וניתן להבין כי משם אכן הגיע. אפשר שלפני 1653, בטרם התיישב שם דויד קוריאל וחבורתו, עדיין נחשבה אנטוורפן ל'ארץ אלילות'; ועיין שם, עמ' 317.

72 שם, עמ' 460.

73 עיין: ישראל, ספרד והספרדים ההולנדים (לעיל, הערה 23), עמ' 29–61; הני', נתונים נוספים (לעיל, הערה 23), עמ' 7–19.

74 עיין: H. Kamen, *Inquisition and Society in Spain in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, London 1985, pp. 226–232.

75 על דיוגו טישירה ראה: קלבנג' (לעיל, הערה 40), עמ' 278 ואילך, 385 ואילך. על האחים דה פינטו

האימפריה הספרדית אלי הון אחרים, כגון אנטוניו לופס סואסו (Antonio López Suasso), שנקרא ביהדותו 'צחק ישראל סואסו, וכמה מן הבולטים בבני קורטיסוס, משפחת הבנקאים בעלת העושר האגדי.⁷⁶ הצטרפותם אל היהדות הזרימה אל המחזור הפיננסי של מרכזי הספרדים במערב אירופה סכומי עתק, שאפשרו הרחבה והעמקה של הפעילות המסחרית של בני 'האומה'.

באותם ימים הגיעו לאמסטרדם ולרוטרדם עשרות פליטים מצפון מזרח ברזיל. הם ברחו מהכיבוש הפורטוגלי של המושבה ההולנדית בפרנמבוקו, שהחריב את הקהילה היהודית בריספה ושם קץ למאחז הכלכלי החשוב ביותר של יהדות אמסטרדם ביבשת החדשה. משבר זה גרם אמנם זעזוע עמוק בפזורה הספרדית, אך יחד עם זאת הפנה להולנד מאגר אנושי בעל ניסיון עשיר, שתר אחר תחליפים להמשך פעילותו באיזור הקריבי.⁷⁷

אירועים אלה עוררו תסיסה אדירה בקהילות הספרדיות המערביות, והן קיוו לנצל את שעת הכושר שנוצמה להן עם חידוש היחסים בין הולנד לספרד. אך לשם כך היה עליהן להתגבר על המכשולים שהוערמו על פעילות הנוצרים החדשים בתחומי ספרד, בעקבות הקשחת ידה של האינקוויזיציה.

באותן שנים של ניידות גיאוגרפית עצומה מאיבריה לצפון-מערב אירופה ולאטליה, ושל הידוק הקשרים עם ספרד ופורטוגל, אך טבעי הדבר שהלכו ונתרבו מקרי ההליכה ל'ארצות האלילות', על אף הסכנות שהיו כרוכות בדבר. יהודים ספרדים לא מעטים שחדרו לספרד נתפסו בידי הרשויות ונמסרו לזרועות האינקוויזיציה. אחת הפרשיות המסעירות ביותר התרחשה באמצע שנות הארבעים, כשארכה יהודים מאמסטרדם, יעקב ואברהם בואנו ודויד ומשה כהן, נלקחו בשבי הספרדי וכל המאמצים לשחרורם לא הועילו: יעקב בואנו שם קץ לחייו במנזר פרנציסקני באנדלוסיה, ושלושת האחרים נטבלו והצילו את עורם. פרנסי הקהילה הספרדית באמסטרדם גייסו את תמיכת השלטון בהולנד, אך בפרשה זו, שנתרחשה זמן קצר לפני חתימת הסכם השלום, לא הועילו ההשתדלויות והשבויים לא שוחררו.⁷⁸ גם אחרי שנת 1648 לא השתנה המצב שינוי של ממש, אף שהשלטון ההולנדי בהאג החל

עיי' H.P. Salomon, 'The "De Pinto" Manuscript. A 17th Century Marrano Family: History', *Studia Rosenthaliana*, IX (1975), pp. 1–62. על אברהם ישראל פריה ראה: משולן (לעיל, הערה 12), עמ' 49–54. והשווה: י' קפלן, 'עולמו הדתי של סוחר בינלאומי יהודי בתקופת המרכאנטיליות', דת וכלכלה, בעריכת מ' בן ששון, ירושלים תשנ"ה, עמ' 233–251.

76 על משפחת סואסו ראה: D.M. Swetschinski & L. Schönduvel, *De familie Lopes Suasso, financiers van Willem III*, Zwolle 1988. על בני קורטיסוס ראה: קארו בארוחה (לעיל, הערה 13), ב, עמ' 115–127, 132–134. והשווה: ישראל, ספרד והספרדים ההולנדים (לעיל, הערה 23), עמ' 46–43.

77 וראה: J.I. Israel, 'Menasseh ben Israel and the Dutch-Sephardic Colonization Movement of the Mid-Seventeenth Century 1645–1657', *Menasseh ben Israel and His World*, eds. Y. Kaplan et al., Leiden 1989, pp. 139–166.

78 ראה: J.A. Cid, 'Jacob Bueno, mártir: cuatro judíos portugueses ante la razón de Estado', *Sefarad*, XLVII (1987), pp. 283–299. והשווה: ישראל, ספרד והספרדים ההולנדים (לעיל, הערה 23), עמ' 36.

לתבוע מהכתר הספרדי כי הזכויות שניתנו לכלל הנתינים ההולנדים בנוגע לקשרי המסחר עם איבריה יוענקו גם ליהודים. ההולנדים דרשו מנציגי מדידה, שגם לסוחרים היהודים בני ארצם תובטח הזכות לסחור בגלוי עם ספרד. ואפילו שהיו מוכנים לקבל את התנאי, שהסוחרים היהודים יפעלו בספרד רק באמצעות סוכנים מקומיים, עדיין התעקשו על דרישתם, שתוענק חסינות לאותם יהודים שיאלצו לעגון בנמלים היספאניים בגלל סערות ים או תאונות אחרות.⁷⁹ ואולם הכתר הספרדי לא היה מוכן להתפשר, וב-9 ביולי 1650 שיגר פיליפ הרביעי מכתב תקיף לאנטואן ברין, שגרירו בהאג, ובו הדגיש כי 'לא תינתן [ליהודים] הרשות להיכנס לערי הנמל שלי במקרים של סערות ים, כי קשה לאשש את הראיות המוצגות במקרים כאלה...'.⁸⁰ גם הכרזת המעמדות הכלליים בהאג מ-17 ביולי 1657: 'בני האומה היהודית החיים במחוזות אלה הם נתינים ותושבים נאמנים ועליהם ליהנות מהתנאים, הזכויות והפריבילגיות שאושרו בהסכמי השלום והסחר עם ספרד', לא שינתה דבר. ההצהרה אמנם נתפסה בעיני פרנסי קהילת אמסטרדם כהשג פוליטי חשוב ביותר, אך לא היה בה כדי לסייע ליהודים שנקלעו לאיבריה ונתפסו בידי האינקוויזיציה.⁸¹

יחד עם זאת לא נמנע הכתר הספרדי, שלא זו מעמדו העוינת כלפי היהודים, מלמנות בשנת 1664 את דון מנואל דה בלמונטה (Belmonte), שבקהילת 'תלמוד תורה' באמסטרדם נודע בתור יצחק נוניס בלמונטה, לסוכנו בהולנד. עשר שנים לאחר מכן, אחרי שהוכיח את נאמנותו וכישוריו הדיפלומטיים, הועלה לתפקיד *residente*, שהיה נמוך במעט מתפקיד השגריר, ובשנת 1693 קיבל מהמלך הספרדי את התואר ברון. הקדים אותו בתואר זה אנטוניו לופס סואסו הנזכר לעיל, שקיבל משליט ספרד קרל השני בשנת 1676 את הברונות *Avernas-le-Gras* שבארצות השפלה הדרומיות, על השירותים הפיננסיים החשובים שהושיט לו.⁸² אכן, מסתבר שהיחסים בין ספרד לבין הפזורה היהודית-הספרדית היו מורכבים ונפתלים ממה שמקובל להניח, ונתגלו בהם סתירות והפתעות למכביר.

המדיניות התקיפה של מנהיגי הקהילות הספרדיות בעניין ההליכה לספרד ולפורטוגל עמדה בניגוד ברור לאינטרסים הכלכליים הכוללים של 'האומה'. הקשרים הכלכליים עם איבריה, שלעתים תכופות חייבו סוחרים יהודים לנסוע לשם לקידום עסקיהם, היו המשענת העיקרית

79 ישראל, שם, עמ' 37 ואילך.

80 שם, עמ' 33, הערה 156.

81 על רישומה של הצהרה זו בזיכרון ההיסטורי של הקהילה הספרדית באמסטרדם ראה: David Franco Mendes, *Studia Rosenthaliana*, IX (1975): *Memorias do Estabelecimento e Progresso dos Judeos Portuguezes e Espanhoes nesta famosa cidade de Amsterdam*, eds. L. Fuks & R.G. Fuks-Mansfeld, p. 63

82 ראה: קארו בארוחה (לעיל, הערה 13), ב, עמ' 164-169. כשהשגריר הספרדי בהאג היה מגיע לביקור באמסטרדם הוא היה מתארח בביתו, ולדעת ישראל זו אולי הסיבה לריחוקו היחסי של בית בלמונטה מהרובע היהודי. ועיי': J.I. Israel, 'Gregorio Leti (1631-1701) and the Dutch Sephardi Elite at the Close of the Seventeenth Century', *Jewish History. Essays in Honour of Chimen Abramsky*, eds. A. Rapoport-Albert & S.J. Zipperstein, London 1988, pp. 271 ff.

של קהילות אלה ומקור עוצמתן המדינית והחברתית. התקנות נגד ההליכה ל'ארצות האלילות' יכלו בנסיבות מסוימות ליצור מכשול לקידום האינטרסים של הסוחרים היהודים בצפון-מערב אירופה, שמסחרם הבינלאומי דרש מהם מגעים בלתי אמצעיים עם סוכניהם ושותפיהם באיבריה. ואולם, בסוגיה עדינה זו הכריע לכאורה האינטרס הדתי על פני שיקולים אחרים, אף שבמקרים מסוימים, כשהמעורבים היו בני האליטה הכלכלית עצמה, מתקבל הרושם שההנהגות מילאו פיהן מים ולא הגיבו בנמרצות שהיתה מקובלת עליהן בדרך כלל.

בעיני הקהילות הספרדיות ביטאה ההליכה לארצות קתוליות כספרד ופורטוגל התגרות בוטה במה שנתפס בעיניהן כערך עליון, דהיינו: ההזדהות ללא סייג עם היהדות, תוך התנתקות מוחלטת מהנצרות על סמליה וטקסיה. מי שהלך ל'ארצות האלילות' נתפס כמי שהתכחש לזהותו היהודית מתוך בחירה חופשית, ללא אילוץ חיצוני וללא הכרח. ואכן, נוסח בקשת המחילה של מי שנדרשו לעלות לתיבה באמסטרדם בא להבליט את החומרה שבה התייחסה הקהילה לעבירה זו. העבריינים חויבו להזכיר כי הלכו ל'ארצות האלילות', נכשלו 'בעבירות ובחטאים גדולים', 'יצאו מהיהדות לאלילות', 'חיללו את השבת', 'נטשו את תורת האל', וכיוצא באלה. מרביתם נתבעו לציין את 'השערוריה' שחוללו בהתנהגותם, וכל מקרה נחשב לפגיעה הן בשלמות היהודית של הציבור כולו והן בשמו הטוב של האיש בעולם היהודי.⁸³

תקנות אמסטרדם, ליורנו והמבורג חוברו בשנות השיא של הפעילות המסחרית בין איבריה למערב אירופה, ואילו תקנת לונדון נוסחה לאחר זמן מה. חשוב לציין, כי בלונדון הוכנסה התקנה בין הסכמות היסוד המחדשות משנת 1677, ומכאן שהנושא תפס מקום מרכזי ביותר בסדר היום של הקהילה הצעירה. עדה זו נאלצה להתמודד עם נוכחותם המכילה של נוצרים חדשים פורטוגלים, שהגיעו ללונדון בפמליה של קתרינה מברגאנסה ולא גילו עניין של ממש בהצטרפות לקהילה הספרדית החדשה.⁸⁴ בואם של אישים דוגמת דוארטא דה סילוה (Duarte da Silva), שנתמנה לאחראי על העברת הנדוניה של הנסיכה, ופרננדו מנדס דה קוסטה ובנו אלווארו, מעשירי ליסבון באותו זמן, יצר בעדה הספרדית המקומית מוקד משיכה פורטוגלי, שתורגם לעתים להזדהות מלאה עם המכורה הלויטנית, ללא שום זיקה חיובית לעולם היהודי.⁸⁵

באותם ימים עדיין נמצאו בין חברי הקהילה הספרדית בלונדון כאלה שסירבו לימול, ור' יעקב ששפורטש, ששימש חכם העדה בשנת 1664–1665, ניהל נגדם מאבק עיקש, כדי למנוע

83 ראה לדוגמה: הסכמות א (לעיל, הערה 19), עמ' 181, 182, 183, 184, 193, 210, 460, 465, 555, ועוד. יש לציין, כי בשלושת המקרים מן השנים 1746–1747 התקצר מאוד נוסח בקשת המחילה, והעבירה הוגדרה במונחים של 'השתהות בארץ אלילות' (com haver feito demora en terra de idolatria). ועיי': Livro de pregoens I, בתוך: No. 112, GAA, PIG (above, n. 19), (להלן: ספר כרוזים א), עמ' 144, 149, 157.

84 ראה: 8, L. Wolf, 'The Jewry of the Restoration 1660–1665', *TJHSE*, V (1902–1905), p. 8.

85 ראה: היימסון, הספרדים באנגליה (לעיל, הערה 14), עמ' 21 ואילך. אלווארו דה קוסטה ובניו הוזכרו בקבוצת 'בני האומה' הבלתי נימולים ברשימת 414 היהודים הספרדים בלונדון שערך יהודי מאמסטרדם בשם אברהם ישראל סאגאצ'ה (Zagache), בין השנים 1680–1684. ראה: L.D. Barnett, *Bevis Marks Records*, I, Oxford 1940, p. 19.

את כניסתם לבית הכנסת. סרבנותם של הבלתי נימולים להיכנע לדרישותיו של הרב נבעה, בין היתר, מרצונם שלא להתחייב להזדהות מלאה עם היהדות ולא לצמצם בפניהם את אפשרויות החזרה לספרד ולפורטוגל.⁸⁶ פרננדו מנדס דה קוסטה, לדוגמה, הביע באיגרת משנת 1663 את תקוותו החד-משמעית, שכאשר פורטוגל תזכה להכרתו המדינית של האפיפיור, היא תשנה את מדיניותה כלפי הנוצרים החדשים ותשים קץ להפלייתם לרעה. 'שמונה מאות עד תשע מאות בני אדם, היושבים עתה בקסטיליה ובצרפת, יבואו למלכות הזאת [פורטוגל] ועמם גם רבים היושבים במחוז צפוני זה'.⁸⁷ מדבריו עולה, שהוא לא הוציא מכלל אפשרות שבעתיד הנראה לעין יחזרו פורטוגלים רבים למולדתם – ובהם לא רק נוצרים חדשים מספרד ומצרפת, אלא גם יהודים ספרדים מלונדון. תקוותיו לא מומשו, וזיקתו החזקה לפורטוגל לא הועילה לרעייתו; היא נשרפה על מוקד האינקוויזיציה בליסבון שלוש שנים לאחר מכן.⁸⁸

בין בני 'האומה' בלונדון עדיין נמצאו מי שהמשיכו לדבוק בהשקפות מסוג זה גם בשנות השבעים של המאה ה'17. הקשרים ההדוקים בין אנגליה לפורטוגל השפיעו אף הם על חברים בקהילת 'שער השמים' לצאת לביקורים במחוזות מכורתם, על אף הסכנות שהיו כרוכות בהליכה לארץ האינקוויזיציה. אך שלא כמו באמסטרדם, לא הקפידו הפרנסים של לונדון לציין את שמוותיהם של מי שחויבו בבקשת מחילה מעל תיבת בית הכנסת, ואולי אף לא נודרזו תמיד ליישם את ההסכמה בעניין ההליכה ל'ארצות האלילות'. בין כך ובין כך, במסמכי הקהילה לא נותר רישום כלשהו המתייחס למקרים קונקרטיים של הליכה לאיבריה במשך כל המאה ה'17. בשנת 1733 נרשמו לראשונה בפנקס המעמד בלונדון שלושה מקרים של עבריינים, שנענשו ונאלצו לחזור בתשובה 'משום שהלכו מעיר זו לפורטוגל לאחר שנימולו'.⁸⁹ באותה שנה חזרה הנהגת הקהילה ואישרה את הסכמות הקהל המתוקנות, ובכללן את זו

86 ראה: תשבי (לעיל, הערה 70), עמ' 476 ואילך; ועיין גם: קפלן, הפרופיל היהודי (לעיל, הערה 2), עמ' 137–141.

87 איגרת זו פורסמה במלואה אצל וולף (לעיל, הערה 84), עמ' 130 ואילך. וולף הסיק ממנה מסקנה שגויה, כאילו ביקש פרננדו דה קוסטה לארגן הגירה של אנוסים מספרד ומפורטוגל לאיטליה ולאנגליה. והשווה לדברי סמואל E.R. Samuel, 'The First Fifty Years', *Three Centuries of Anglo-Jewish History*, ed. V.D. Lipman, London 1961, pp. 33 ff. נכון.

88 ראה: E. Samuel, *The Portuguese Jewish Community in London (1656–1830)*, London 1992, p. 5, n. 26.

89 ראה B-17 do Livro do Mahamad (להלן: מעמד ב), שבארכיון הקהילה הספרדית בלונדון, Ms. 24, עמ' 79א-ב: בכ"ז בניסן תצ"ג (18 באפריל 1733) נאסר על משה רודריגס דה קוסטה ועל דויד אורוביו פורטאדו לבוא לבית הכנסת, ובכ"ט באייר (13 במאי) נאסר הדבר על רפאל רודריגס דיאס. זה האחרון עלה לתיבה לבקש מחילה בה' בסיוון (19 במאי). לגבי דויד אורוביו הוחלט, ב"א בתמוז (24 ביוני), לבטל את האיסור נגדו לבוא לבית הכנסת, לאחר שהוכח כי בימי המעמד הקודם עשה כל אשר הוטל עליו וחזר בתשובה (שם 81ב). מתקבל הרושם, כי משום מה פטרו אותו מטקס בקשת המחילה. משה רודריגס לעומת זאת ביקש מחילה ב"ב באב (24 ביולי), בעקבות התערבות אביו (שם, 82ב).

שאסרה את ההליכה לספרד ולפורטוגל; ההסכמה הועתקה מחדש ובמלואה.⁹⁰ גם בשנתיים הבאות נרשמו שני מקרים דומים, אחד בכל שנה.⁹¹ אלה חמשת המקרים היחידים המוכרים לנו בתולדות הספרדים בלונדון, ובכולם צוין כי העבריינים הלכו לפורטוגל. אפשר שהתעוררות קצרה זו ברגישות של הנהגת הקהילה כלפי ההולכים לפורטוגל היתה קשורה לשגשוג הכלכלי במלוכה הלויטנית מאמצע שנות כהונתו של ג'ואו החמישי ולרושם שהותיר בקרב מקצת סוחריו העדה הספרדית בלונדון.⁹² ייתכן שהפריחה הכלכלית בפורטוגל משכה זרם של מבקרים, ואולי אף של מהגרים חוזרים, והנהגת 'שער השמים' ביקשה לבלום את התופעה ולצמצם את נזיקה ככל שניתן.

ד. ענישת העבריינים באמסטרדם

באמסטרדם נרשמו כאמור בפנקסי הקהילה (לפחות עד אמצע המאה ה'י"ח) שמונים וחמישה שמות של עבריינים שחזרו מ'ארצות האלילות' והתנסו בטקסי המחילה בבית הכנסת.⁹³ טבלה א מראה את פריסת המקרים על פני תקופה של קצת יותר ממאה שנה. טבלה ב באה להבליט את התקופות שבהן התקיימו טקסי בקשת המחילה לעומת השנים שבהן הם לא נתקיימו כלל. מן הטבלאות עולה, כי משמונים ושבעת המקרים, שישים וארבעה נתקיימו בין השנים 1644–1676; חמישים ואחד מהם שייכים לתקופה שבין 1644–1660. יש להניח, כי מספרי

90 ראה: Escamot 5493, שבארכיון הקהילה הספרדית בלונדון, Ms. 130, הסכמה 25, מ' באייר תצ"ג (21 באפריל 1733). התוספת היחידה באה לציין שהעברייני יצטרך לחזור בתשובה על פי מה שיטילו עליו החכם ובית הדין ('e receba a penitencia que lhe for dada pelo Haham e Beth din').

91 ראה: מעמד ב (לעיל, הערה 89), עמ' 91, 102א: בכ"ז באדר ב' תצ"ד (1 באפריל 1734) ביקש מחילה יעקב רואיס פאולו (Roiz Paulo), ובג' באדר תצ"ה (25 בפברואר 1735) ציווה המעמד על יצחק דה לרה (Lara) 'שיעלה לתיבה ביום שישי בערב אחרי מנחה ויבקש מחילה מהאל הברוך ומהקהל הקדוש'.

92 על ימי שלטונו של שליט זה ראה: Visconde de Carnaxide, *D. João V e o Brasil*, Lisbon 1952; C.R. Boxer, *The Golden Age of Brazil, 1695–1750*, Berkeley–Los Angeles 1962; H.V. Livermore, *A New History of Portugal*, Cambridge 1969, pp. 205–212. מעניין לציין כי באמסטרדם, שבה לא נמצאו מקרים כלשהם של מבקשי מחילה בין השנים 1725–1745, נתעוררו הפרנסים בקיץ 1732 לחקור את דויד בן משה שלום, שנחשד בהליכה לארץ אסורה. הם פנו אל בית הדין ודרשו ממנו לבדוק אם אכן נתגלו ראיות מוצקות נגדו. רבני בית הדין החליטו, לאחר דיון בסוגיה, כי אין למנוע מהחשוד לבוא לבית הכנסת, שכן לא נמצאו הוכחות ברורות שאמנם 'חטא בעבודת אלילים כדברי השמועה שפשטה'. ואולם, 'אם באחד הימים תימצא ראייה כי אכן עשה זאת יאלץ לעלות לתיבה...'. מתקבל על הדעת שקשר בין תגובה זו של המעמד באמסטרדם לבין מדיניות הנהגת הקהילה בלונדון כלפי ההליכה לפורטוגל באותם ימים.

93 שמונים ושתיים מתוכם נרשמו בספרי ההסכמות של הקהילה (הסכמות א–ג). ועיין: קפלן, ארצות אלילות (לעיל, הערה 12), עמ' 212–215. שלושת המקרים האחרונים, מהשנים 1746–1747, נרשמו בספר כרוזים א (לעיל, הערה 83), עמ' 144, 149, 157; וראה: קפלן, פסקים (לעיל, הערה 49), עמ' 30.

מבקשי המחילה באמסטרדם על הליכה ל'ארצות האלילות': 1644–1747

טבלה ב		טבלה א	
שנים	מס' המקרים	שנים	מס' המקרים
1650–1644	20	1660–1644	51
1660–1651	31	1661	–
1670–1661	10	1676–1662	13
1680–1671	3	1694–1677	–
1690–1681	–	1710–1695	14
1700–1691	7	1718–1711	–
1710–1701	7	1724–1719	6
1720–1711	2	1745–1725	–
1730–1721	4	1747–1746	3
1740–1731	–		
1747–1741	3		

סה"כ *87

הנענשים אינם זהים למספרי העבריינים בפועל, ויותר משהם מלמדים על המספר המדויק של ההולכים ל'ארצות האלילות', הם משקפים את התנודות בתגובת הקהילה לגבי עצם התופעה. יחד עם זאת, אין ספק כי לשכיחות התופעה בשנות הארבעים והחמישים של המאה הי"ז, כשקשרי הסחר בין הולנד לאיבריה זכו לתנופה חסרת תקדים, היתה השפעה לא מבוטלת על רגישות ההנהגה. בשנים ההן נתחזק זרם הנוצרים החדשים המהגרים מספרד ומפורטוגל לארצות מערב אירופה, וכגודל ההגירה כן גם עוצמת הנטייה לנשירה, במיוחד מצד בעלי זיקה רופפת ליהדות, שלא מצאו את מקומם בקהילה האמסטרדמית.

רגישות ההנהגה נחלשה ברבע האחרון של המאה הי"ז, גם משום שהסחר עם איבריה איבד מתנופתו וגם משום שבמקומות מסוימים שנחשבו קודם ל'ארצות אלילות', דוגמת צרפת וארצות השפלה הדרומיות, החלו להתיר ליהודים לקיים אורח חיים יהודי כמעט בגלוי.

לעומת זאת, את העלייה הקלה במספר הנענשים בשנים האחרונות של המאה הי"ז, ובמיוחד בתחילת המאה הי"ח, ניתן אולי לפרש כתוצאה של השינויים שנתחוללו בספרד בעקבות המלחמות עם צרפת, במיוחד לאחר התגברות המעורבות הצרפתית, שהביאה להכתרתו של הדוכס מאנז'ו למלך ספרד. בראשית ימי שלטונו של פיליפ החמישי, ובמיוחד בימי עלייתו של המדינאי הספרדי מלצ'ור דה מקנאס (Melchor de Macanaz), נתחדשו ככל הנראה הדיונים להקמת רובע יהודי במדריד ולהתרת התיישבות יהודית מצומצמת בנמלים ספרדיים מסוימים. מקנאס, שהיה ידוע בעוינותו כלפי האינקוויזיציה (ואף נחשד במוצא יהודי), היה מקורב מאוד לבני קאריליו (Carrillo), משפחת נוצרים חדשים עשירה, שהיו לה מהלכים

* 87 המקרים מתייחסים ל-85 אנשים, שכן שניים מהם ביקשו מחילה פעמיים; וראה לעיל, הערה 39.

בחצר המלך.⁹⁴ אפשר שעובדות אלה עוררו גל חדש של שבים לספרד. גל זה הופסק בעקבות המתקפה האחרונה והנחרצת של האינקוויזיציה נגד שרידי המתיידיים, שנותרה בין השנים 1725-1718.⁹⁵

מבדיקת הפנקסים, רשימות המסים, ספרי החשבונות ומסמכים אחרים שנשמרו בארכיון הקהילה הספרדית באמסטרדם, עלה בידי לגלות פרטים לגבי זהותם של שבעים מתוך אותם שמונים וחמישה איש שנענשו. לגבי מקצתם נתחוויר לי מה היה טיב זיקתם לקהילה ומה היה מקומם בה. מצירוף פרטים אלה ניתן לשרטט קווים מסוימים לדמותם החברתית.⁹⁶ ארבעים וחמישה מתוכם לא שילמו מעולם את מס החברות בקהילה. מעובדה בסיסית זו אפשר להסיק, כי יותר ממחציתם לא היו בגדר 'יחידים', דהיינו חברים בעלי זכויות אקטיביות, שיכלו ליטול חלק בפעילות הקהילתית ולהיבחר לכל תפקיד בהנהגה ובמינהל.⁹⁷ עשרים ושבעה מתוכם, דהיינו יותר מרבע, מעולם לא נדרו תרומות בבית הכנסת. מתקבל הרושם, כי לגבי כמה מהם מעיד הדבר לאו דווקא על חוסר אמצעים, אלא בעיקר על העדר מעורבות בחיי העדה, על אי השתתפות בתפילות במניין ועל זיקה רופפת לדת היהודית.⁹⁸ רושם זה מתחזק לאור העובדה, ששישה עשר מתוכם אינם מוזכרים במסמך קהילתי כלשהו: לא ברשימות התורמים ולא ברשימות מקבלי התמיכה.⁹⁹ נראה שרק אחד מבין כל מבקשי המחילה שימש אי פעם חבר המעמד, ואיש מבין כל האחרים לא מילא שום תפקיד באחד המוסדות שנתקיימו בקהילה או לצדה.¹⁰⁰

מעיון ברשימות המסים והתרומות ניתן לעתים לאמוד את הזמן שבו שהו מקצת הנענשים מחוץ ליהדות. מרביתם עזבו את הקהילה לתקופות קצרות יחסית: מחודשים מעטים עד לשנה

94 על מקנאס עיינו: C. Martín Gaité, *Macanaz, otro paciente de la Inquisición*, Madrid 1975²; H. Kamen, 'Melchor de Macanaz and the Foundation of Bourbon Power in Spain', *English Historical Review*, LXXX (1965), pp. 699–716; J.C. Galende Díaz, 'El Santo Oficio y los primeros Borbones', *Hispania*, XLVIII (1988), pp. 593–598; M. Alpert, 136 f. 'The Secret Jews of 18th Century Madrid'. *REJ*, CLVI (1997). ראה גם: קארו בארוחה (לעיל, הערה 13), ג, עמ' 55 ואילך.

95 R. de Lera García, 'La última gran persecución inquisitorial contra el criptojudasmo: el tribunal de Cuenca 1718–1725', *Sefarad*, XLVII (1987), pp. 87–137; idem, 'La gran ofensiva antijudía en Granada 1715–1725', *Congreso Internacional sobre Inquisição*, Lisboa 1987, pp. 1087–1109; ועיינו גם: קארו בארוחה, שם, ג, עמ' 91 ואילך.

96 עיקרי הדברים סוכמו במאמרי: ארצות איליות (לעיל, הערה 12), עמ' 207–221; פסקים (לעיל, הערה 49), עמ' 28–30.

97 המספרים להלן מציינים את המספר הסידורי של מי שמופיעים בנספח שבמאמרי 'ארצות איליות', שם, עמ' 212–215: 1, 3, 4, 7, 9, 14, 15, 17, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 38, 41, 44, 46, 49, 51, 52, 54, 57, 58, 60, 62, 64, 67, 68, 69, 72, 78.

98 ראה שם, מס' 1, 2, 5, 6, 10, 21, 22, 39, 43, 47, 48, 53, 55, 59, 61, 66, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 81.

99 ראה שם, מס' 2, 5, 6, 10, 22, 39, 47, 53, 61, 75, 77, 80, 82.

100 הכוונה ליעקב אבוהב (שם, מס' 49), בהנחה שהוא זהה ליעקב אבוהב אוסוריו, ששימש במעמד בשנים תכ"ז, תל"א ותל"ז.

או לשנתיים.¹⁰¹ כמה מהם הסתלקו לתקופות ארוכות למדי. אחד מהם, אברהם פראנקו סילבירה (Franco Silveira), נטש את הקהילה לחמש-עשרה שנים בקירוב. הוא הגיע לאמסטרדם בשנת 1651 מעיר הולדתו סביליה, וכעבור עשר שנים, דווקא לאחר שהתבסס מבחינה כלכלית, עזב ל'ארץ אלילות'.¹⁰² גבריאל לוי דו ואלה (do Vale) נעדר מאמסטרדם קרוב לארבע-עשרה שנים. גם הוא יצא מהולנד כבעל רכוש: בשנת 1627 שילם לקופה המשותפת של שלושת הקהלים הספרדיים דאז את מס ה'אימפוסטה', על היבוא והייצוא, בסך כ-162 גילדן. הדעת נותנת שירד מנכסיו בימי העדרו, שכן עם שובו, בשנת 1649, לא נדרש לשלם שוב את המס הנזכר, ומס החברות בקהילה שנקבע לו היה צנוע למדי: 4 גילדן בלבד לשנה. אירוע שבו היה מעורב בימי חברותו בקהל 'נווה שלום', לפני יציאתו ל'ארץ אלילות', מלמד על זיקה מסויגת לעדתו: משנבחר בשנת שפ"ח (1627) לשמש 'חתן תורה', סירב לקבל את התואר המכובד, שהיה כרוך בתשלום כספי לא מבוטל, ועל כך נקנס בסך 30 גילדן.¹⁰³ גבריאל אלזוס (Alves) ויצחק פריירה לופס (Pereira López) התגוררו בארצות האסורות קרוב לשמונה שנים.¹⁰⁴ דוד הנריקס ה'גליסאי' (o galego), עני שנוקק לקופת הצדקה של הקהל, חיפש את מזלו מחוץ ליהדות במשך תקופה ארוכה יחסית, ובשנת 1645 נטש את רעייתו ועזב את אמסטרדם לכחמש שנים.¹⁰⁵

ניתוח שיטתי של הנתונים הקיימים לגבי מבקשי המחילה מגלה, כי הפרופיל החברתי שלהם לא היה אחיד. היו ביניהם סוחרים אמידים, שיצאו בענייני עסקים, ולעומתם דלפונים ואביונים, שהלכו לאיבריה מתוך תקווה למצוא מזור למצוקתם החומרית. נראה ששמונה-עשר מתוך השמונים וחמישה שילמו את מס ה'אימפוסטה' על היבוא והייצוא, נתון המלמד על השתייכותם לשכבה המבוססת שעסקה בסחר בינלאומי;¹⁰⁶ אך לעומתם היו אחד-עשר איש חסרי אמצעים, ושישה מתוכם אף נזקקו לקופת הצדקה.¹⁰⁷ מנהיגי הקהילה היו מודעים לעובדה שהמצוקה החומרית דחפה לעתים את המיואשים אל מחוץ ליהדות. על כן הקפידו בשנת 1622, כשהחלו לעודד את ההגירה מאמסטרדם של עשרות עניים יהודים שנתקבצו בעיר, להתנות את הסיוע לעוזבים בהתחייבותם המפורשת שלא יסעו אלא ל'ארצות של יהדות',

101 ראה: קפלן, ארצות אלילות (לעיל, הערה 12), עמ' 216 ואילך, הערות 40, 50, ועוד.

102 ראה שם, עמ' 223, הערה 101. כשחזר לאמסטרדם בשנת 1676 היה מצבו הכלכלי מעורער למדי.

103 שם, עמ' 218, הערה 54.

104 שם, עמ' 221, הערה 81; עמ' 222, הערה 93. יעקב דה פיגוראה עזב את אמסטרדם בשנת 1650 לשבע שנים, ומסתבר שגם הוא כשל בעסקיו בימים ששהה מחוץ ליהדות.

105 שם, עמ' 218, הערה 55. לפרק זמן דומה נעלם גם יצחק ריבירה, בין השנים 1663–1668, וראה שם, עמ' 222, הערה 97. רק בשישה מכלל המקרים מגלים לנו מסמכי הקהילה לאיוז ארץ הלכו העבריינים: אברהם ישראל רודריגס, דניאל תומס ודויד נבארו (Navarro) נסעו לספרד; יצחק קוראה (Correa) נסע לברזיל; אברהם סוזארטה (Zuzarte) שהה בפורטוגל, ויעקב סובריניו התגורר זמן מה בצרפת. וראה: הסכמות א (לעיל, הערה 19), עמ' 181, 182, 183, 220, 460, 585.

106 קפלן, ארצות אלילות (לעיל, הערה 12), נספת מס' 4, 7, 9, 14, 15, 18, 20, 25, 27, 29, 31, 32, 33, 38, 46, 49, 51, 67.

107 ראה שם, מס' 1, 9, 12, 13, 16, 19, 34, 55, 56, 65, 66. מס' 1, 12, 16, 34, 55 ו-66 קיבלו סיוע כלכלי מהקהילה.

כלומר ארצות שבהן יוכלו לקיים אורח חיים יהודי גלוי.¹⁰⁸ גם הפרנסים של 'שער השמים' בלונדון קבעו סייג דומה בשנת 1680, כשהחליטו על סדרי הסיוע לעניים, שנקלעו ללונדון בעקבות סערת ים ונשלחו לארצות אחרות.¹⁰⁹

טקס בקשת המחילה הפומבי שהונהג באמסטרדם היה 'טקס התחייבות' (commitment ceremony) מובהק, עם סממנים ברורים של 'טקס מעבר'.¹¹⁰ במהלכו קיבל העבריין מעמד חדש: במשך ארבע (או שלוש) שנים היה עליו לשאת אות קלון של מי שסרח ו'עבד עבודה זרה' מתוך בחירה אישית. לגבי אמסטרדם ניתן לפרט את השלבים שבהם התנהל הטקס, וסביר להניח כי הדברים היו דומים למדי בלונדון: (א) בשלב הראשון הכריזו מעל תיבת בית הכנסת על טיב העבירה שבה נכשל העבריין; (ב) בשלב השני קרא העבריין נוסח פחות או יותר קבוע, ובו ביקש מחילה על 'חילול התורה בארץ אלילות'; (ג) בשלב השלישי צוין בפומבי עונשו, שעינקו פורטו בנוסח ההסכמה. רק לגבי מקרה אחד, זה של יעקב בן יהודה דל מונטה (del Monte) בשנת 1747, נשתמרו ההוראות המפורטות של הרבנים לגבי הדרך שבה נצטווה לחזור בתשובה: בנוסף לבקשת המחילה הפומבית הוטל עליו לגדל את זקנו במשך שלושים יום, ובמהלכם נדרש לשבת מדי ערב מאחורי התיבה בזמן התפילה; כמו כן נדרש לצום ארבעים תעניות במשך שנה.¹¹¹ אפשר שהרבנים החמירו עם דל מונטה מטעם שלא נתברר לנו; בכל מקרה יש להניח, שהגזירות שהוטלו על העבריינים האחרים, גם אם היו לעתים קלות יותר, לא נשתנו באופיין ובטיבן.

108 ראה: ברטל-קפלן (לעיל, הערה 20), עמ' 176.

109 ראה: Livro do Mahamad A, שבארכיון הקהילה הספרדית בלונדון, Ms. 103, עמ' 82: 'porque con los tales los ssres del Mahamad uzando de toda piedad los despachará como mas bien les paresca como no sea para partes de idolatria'.

110 E.T. Erikson, *Wayward Puritans. A Study in the Sociology of Deviance*, New York-London-Sidney 1966, pp. 15 ff. אף ש'טקסי המעבר' מתייחסים לרוב לתופעות ולמצבים הקשורים במעגלי החיים, גם בטקס בקשת המחילה יש תכונות מקבילות, שכן מטרתו העיקרית להעביר את העבריין ממצב מוגדר מסוים למצב מוגדר אחר. ועיי': A. van Genneep, *The Rites of Passage*, translated by M.B. Vizedom & G.L. Caffee, London-Henley 1960, p. 3.

111 עיי': ספר הכרוזים א (לעיל, הערה 83), עמ' 157. והשווה: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 122-127, על עמדתו של רבנו גרשם מאור הגולה לגבי אנוסים החוזרים בתשובה, והבחנתו בין כוהן שאנוס היה להשתמד וחזר בתשובה, שהוא כשר לנשיאת כפיים ולקריאה בתורה, לבין כוהן שנשתמד מרצונו, הפסול לשניהם. וראה שם, עמ' 126, על פסיקתם השונה של גאוני בבל, שאסרו על כוהן שהשתמד לשאת כפיים גם כשחזר בתשובה. וראה גם: ש' גולדין, הייחוד והייחוד. חידת הישרדותן של הקבוצות היהודיות בימי הביניים, תל אביב 1997, עמ' 86-100. אברהם לופס רפאל מבאיונה, שחזר לקהילתו אחר שהות בספרד בשנות הארבעים של המאה הי"ת, נצטווה אף הוא על ידי רב העדה לגדל את זקנו מט' באב ועד לסוכות, דהיינו לתקופה של עשרה שבועות. האיש חזר לספרד, ובשנת 1745 נתפס בפמפלונה ונשפט בבית דין האינקוויזיציה בלוגרוניו. ועיי': C. Roth, 'Les Marranes de Guyenne et l'Inquisition', *REJ*, XCII (1932), pp. 164 f., 171 f.; G. Nahon, 'Yshak de Acosta et David Silveyra. Mémoire rabbinique, mémoire politique de l'Espagne, 1722-1790', *Mémoires juives d'Espagne et du Portugal*, ed. E. Benbassa, Paris 1996, p. 156.

מן האמור עולה, כי מבקשי המחילה לא זו בלבד שהתנסו בטקס משפיל ובעונשים שהבליטו את קלונם ברבים, אלא גם נותרו כלואים במעמדם כסוטים במשך כמה שנים, שבהן נמנע מהם למלא תפקידים בקהילה או לזכות בכיבודים בבית הכנסת.

עניין נוסף שיש לתת עליו את הדעת הוא, שבמקרים מסוימים נמנעה ההנהגה מלהעניש את מפירי ההסכמה בעניין 'ארצות האלילות', אם מדובר היה במי שהשתייכו לאלטיה הכלכלית או בבני המשפחות המיוחסות שאיישו את שורות ההנהגה. נוח היה להטיל את העונשים על אנשי שוליים, והמעמד אכן נטה 'לבחור' את העבריינים מבין מי שישבו על הגדר מבחינת זיקתם הקהילתית. כאמור, יותר ממחצית מבקשי המחילה באמסטרדם לא היו חברים מלאים בקהילה, ליותר מרבע מהם לא היתה זיקה ברורה לחיי בית הכנסת, וכמה מהם אף התעמתו עם הקהילה על מעשי סטייה אחרים.¹¹² ענישתם הבליטה את צביונם המפוקפק, והעמידה אותם בפני ברירה חדשה: להצטרף חד-משמעית לקהילה, על כל המשתמע מכך, או להינתק ממנה לחלוטין. מסתבר שהעונש הפומבי שימש לפעמים קטליזטור להתרחקות סופית מהעדה. אין זה מקרה שחמישים מבין מבקשי המחילה באמסטרדם (יותר מחמישים אחוז!) לא נקברו באודרקרק (Ouderkerk) שבסמוך לאמסטרדם, בית העלמין של העדה הספרדית, ומכאן שנפרדו מהקהילה לפני שהלכו לעולמם.¹¹³ במקצת המקרים עשו זאת זמן קצר לאחר שביקשו מחילה. ייתכן שכמה מהם חזרו למקומות האסורים כלעומת שבאו. אחרים אולי העדיפו להצטרף לקהילה אחרת, ביישוב אחר, כדי להשתחרר מתווית הקלון שדבקה בהם באמסטרדם; או שמא נשארו בעיר אך התנתקו כליל מעדתם ואולי אפילו מהכלל היהודי כולו.

לפנינו מעגל סגור, שבו אנשים שאחיותם בקהילה היתה רופפת נחשפו יותר מאחרים למנגנוני הפיקוח שלה, והסנקציות שהופעלו נגדם הגבירו את נטייתם הטבעית להתרחק ממנה ולעיתים אפילו מהדת היהודית בכלל. עימותם עם הקהילה הפך לנבואה המגשימה את עצמה: הקהילה, שהקפידה עם מי שנחשדו בנטייה לסטייה, הפרידה אותם מהכלל בעונשים שהטילה עליהם; והנענשים, משהודבקה עליהם תווית הסטייה, מצאו עצמם מתרחקים יותר ויותר מהציבור שגילה את קלונם ברבים.

ה. אחרית דבר

הם נוהגים לנסוע לפורטוגל כדי לראות את קרוביהם'. כך העיד אברהם לופס רפאל מבאיונה ב-20 באוקטובר 1745 בפני בית דין האינקוויזיציה בלוגרוניו על היהודים הספרדים בני קהילתו.¹¹⁴ מסתבר שגם לקראת אמצע המאה הי"ח נמצאו יהודים ספרדים שהמשיכו להסתכן

112 דניאל קסטיאל (עיין: קפלן, ארצות אלילות [לעיל, הערה 12], נספת, מס' 12) הוחרם שבע שנים אחר כך על מעשה ניאוף; יוסף פראנקו (שם, מס' 38) נדרש לבקש מחילה ב-1664 על עבירה שטיבה אינו ברור. ועיין: הסכמות א (לעיל, הערה 19), עמ' 368, 374; קפלן, שם, עמ' 220, הערה 77.

113 עיין: קפלן, שם, עמ' 207, הערה 23. על יעקב בן יהודה דל מונטה, שנקבר באודרקרק ב-3 ביוני 1776, ועל יעקב דה מוראיש קרבאלו, שנקבר שם ב-10 ביולי 1777, עיין ב-GAA, PIG (above), No. 422, n. 19, לפי מפתח השמות.

114 ראה לעיל, הערה 111, ובדברי רות, שם.

בהליכה לספרד ולפורטוגל, תוך העלמת זהותם. מתקבל הרושם, שהסיבה העיקרית שדרבנה אותם לנהוג כך היתה רצונם לפגוש את קרוביהם מקרב האנוסים. המניע הכלכלי, שמילא תפקיד כה מרכזי אצל ההולכים ל'ארצות האלילות' במאה הי"ז, איבד את את משקלו, לקראת השליש השני של המאה הי"ח. בני האליטה הכלכלית של קהילות 'האומה' חדלו מלקיים את תפקידם המוביל בסחר האיברי והקולוניאלי ובקשרי המסחר שבין צפון-מערב אירופה לבין יבשת אמריקה. המדיניות המרקנטיליסטית התוקפנית של מדינות אבסולוטיסטיות דוגמת פרוסיה, שבדיה, דנמרק-נורבגיה ורוסיה, הביאה לקריסת תעשיות זיקוק הסוכר והטבק, שרוכזו קודם לכן במידה רבה בידי היהודים הספרדים באמסטרדם, וניזונו עד אז מיבוא חומרי הגלם מהמושבות שבעולם החדש ומהמסחר עם ספרד, שעדיין שמר על חיוניותו עד 1720.¹¹⁵ הקשרים החומריים עם איבריה איבדו את תנופתם הקודמת, ותהליך האקולטורציה של היהודים הספרדים בפזורתם המערבית הרחיק אותם את מהיצירה התרבותית של ספרד ופורטוגל.¹¹⁶ המשיכה לארצות אלה פגה, וחששות הפרנסים והרבנים מנהירת בני 'האומה' אל 'ארצות האלילות' האיבריות התמתנו. מכת ההתבוללות, שפגעה בחלק נכבד מציבור היהודים הספרדים, מצאה את ביטוייה בגלי המרות הדת בארצות מושבותיהם, ובמיוחד בהולנד ובאנגליה, ולא דווקא בהליכה חזרה לאיבריה.¹¹⁷ 'הבהלה המוסרית' שפקדה את הקהילות הספרדיות, סביב נושא הנסיעות לספרד ולפורטוגל של עשרות רבות מחבריהן במהלך המאה הי"ז, ובמיוחד בין השנים 1644–1676, עדיין נתנה אותות מסוימים בשליש הראשון של המאה הי"ח, אך דעכה כליל מאמצע מאה זו ואילך.¹¹⁸ כמו כן, אופיים הסקרלי של טקסי ההוקעה ובקשת המחילה – אף שעדיין נתקיימו ככל קהילות 'האומה' – נפגם במידה כלשהי בעקבות תהליכי החילון, ומשמעותם העיקרית היתה עכשיו חברתית גרידא.

מקרה בודד של מבקש מחילה על ניתוק מהיהדות בעקבות נסיעה לניכר נרשם בקהילה באמסטרדם בט"ז באלול תקכ"ד (13 בספטמבר 1764). דויד פרויס (Frois) ביקש לחזור בתשובה על מה שעולל (כשנעדר מאמסטרדם – י"ק), ונצטווה לבקש מחילה מהאל ומהקהל הקדוש הזה ולעלות לתיבה ולהבטיח כי יקיים במדויק את התשובה שאדונו החכם יטיל עליי.¹¹⁹ אך דויד פרויס לא חזר מספרד או מפורטוגל, אלא דווקא מהודו. מסתבר שנוכחותה של איבריה בתודעת בני 'האומה' וכוחה המושך הפסיקו להטריד את מנוחת קברניטיה. עם זאת, בקהילת הספרדים בלונדון עדיין מצאו לנכון לנסח פרק שלם בנושא ההליכה ל'ארצות האלילות', בתקנות המעודכנות שנדפסו שם בשנת 1784.¹²⁰ המנסחים הוקיעו מחדש

115 ראה: ישראל, תרומתה של היהדות הספרדית (לעיל, הערה 23), עמ' 690 ואילך.

116 ראה: דן בור (לעיל, הערה 68), עמ' 171, 307 ואילך, 349 ואילך.

117 עיין: ישראל, תרומתה של היהדות הספרדית (לעיל, הערה 23), עמ' 692; T.M. Endelman, *Radical*, 1990, pp. 9–33.

118 על המושג moral panics, עיין: E. Goode & N. Ben Yehuda, *Moral Panics: The Social Construction of Deviance*, Oxford–Cambridge Mass. 1994, esp. pp. 33–41.

119 ראה: GAA, PIG (above, n. 19), No. 26, עמ' 246.

120 עיין בהסכמות לונדון המודפסות משנת תקמ"ה: Ascamot para o Governo da Congrega: Saar-Ashamaim de Londres 5545, [London 1794]. ההסכמות נוסחו סופית על ידי בכירי

את ההולכים לפורטוגל ולספרד (ובניגוד למקובל, פורטוגל הוזכרה במקום הראשון), כי הם נאלצים לקיים את הדת הנוצרית, והדבר גורם נזקים חמורים וברורים לאנשים אחרים מבני אומתנו המתגוררים שם.¹²¹ כלומר, ההולכים לאיבריה לא זו בלבד שמחללים את דתם, אלא גם משמשים דוגמה שלילית לבני 'האומה' היושבים שם. לנוכח התנהגותם זו מקבלים הנוצרים החדשים האיבריים את הרושם המוטעה, שאין שום גנאי בקיום אורח חיים נוצרי גלוי או בפסיחה בין היהדות לנצרות. אף כי המתקנים חזרו על עיקרי הדברים שבהסכמות הקודמות, נגד מי שילך לאיבריה או 'לארץ כלשהי ויחיה בה כנוצרי בגלוי', ניכרים בניסוחם כמה הבדלים בעלי משמעות. אמנם, טקס המחילה הפומבית והחזרה בתשובה הם עדיין בגדר תנאי בל יעבור להתקבלות מחדש אל חיק הקהילה,¹²² אך דבר לא נאמר בעניין מניעת התפקידים או הכיבודים בבית הכנסת. מסתבר שלדברים אלה לא היתה עוד משמעות מיוחדת בתקופה שבה חלק נכבד מחברי העדה ממילא התחמק מהשירות במעמד או מתפקידים אחרים בקהילה, ואף הפולחן בבית הכנסת איבד את מרכזיותו אצל רבים. לעומת זאת נקבע בנוסח החדש כי על העבריינים יוטל קנס כספי, בהתאם למצבם החומרי, והוא לא יעלה בשום מקרה על מאה לירות שטרלינג. כמו כן הודגש, כי העבריינים שלא יעמדו בתנאים האמורים – דהיינו לא יבקשו מחילה, לא יחזרו בתשובה ולא ישלמו את הקנס – לא ייקברו בתחומי בית הקברות הספרדי ותימנע מהם הלוויה על פי הנהגה המקובלת.¹²³ המתקנים הכירו היטב את נפש צאן מרעיתם וידעו באילו סנקציות ניתן להרתיע את חברי קהילתם: בזמנים שההוויה היהודית הלכה ונתרוקנה ממאפייניה המסורתיים, עדיין רצו רוב הספרדים בלונדון למות ולהיקבר בתור יהודים.

הקהילה בכ"ה באב ואושרו בכ' באלול תקמ"ד. נקבע אז כי ייכנסו לתוקף בראש השנה תקמ"ה (9 בספטמבר 1784). וראה שם, עמ' 1-3.

121 שם, עמ' 133-135, פרק XXI. ועיין בפתיחה: 'Tendo algumas pessoas de nossa Nação vindas de Portugal ou Espanha, tornando outra vez aos dittos Reynos, aonde sam obrigados a professar o Christianismo, de que se tem seguido danos graves e evidentes ás outras pessoas da nossa Nação que lá residem...'

122 ראה שם, עמ' 134; הניסוח החדש מדגיש כי את יום בקשת המחילה יקבע המעמד בהרכב מלא. הטקס יתקיים בשעת התפילה ועל העברייין לקרוא את דבריו 'בקול רם' (em voz alta). נאמר שם, כי החכם יורה כיצד יחזור בתשובה, ובהעדרו יעשו זאת חברי בית הדין במקומו.

123 שם, עמ' 135, סעיף 3: '... e se morrer na sua contumacia, nam será sepultado na carreira do nosso Enterro, nem o seu corpo será acompanhado pello Hazan da Hebra á sepultura' המתקנים הבחינו בין עבריינים שנולדו בספרד ובפורטוגל וחזרו לשם, לבין כאלה שנולדו בארצות שבהן היהדות נסבלת, אף כי מבחינת העונשים שהטילו עליהם אין שום הבדל. הם מצאו לנכון לציין, כי מי שיטען להגנתו שהגיע למקומות האסורים בניגוד לרצונו, ונהג שם כנוצרי בעל כורחו, יצטרך להביא לכך ראיות מוצקות. עיין שם, עמ' 134 ואילך, סעיף 2.